

Uwarunkowania rozwoju sieci zborów luterzańskich w Wielkopolsce w XVI–XVII wieku

Joanna Napierała

<https://orcid.org/0009-0001-8872-3988>

Pracowania Geoinformacji Historycznej KUL; Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu

Zarys treści: Niniejszy artykuł stanowi próbę odpowiedzi na pytanie o przyczyny pojawienia się i rozwoju zjawiska, którym była w XVI w. reformacja, na terenie Wielkopolski właściwej. Jej bezpośrednim skutkiem było powstanie wyznania luterńskiego, rozwój jego struktur kościelnych i administracji terytorialnej. Analizie poddane zostały czynniki o charakterze geograficznym, mentalnym, społecznym i politycznym, co pozwala na ukazanie szerokiego kontekstu sprzyjającego zaistnieniu tego zjawiska.

Słowa kluczowe: województwo wielkopolskie, reformacja, Kościół luterński, sieć zborowa

Abstract: The present article is an attempt to provide an answer to the question of the reasons for the occurrence and development of the phenomenon of the Reformation in the province of Wielkopolska in the 16th century. The immediate consequence was the establishment of the Lutheran denomination, the development of its ecclesiastical structures, and the organisation of its territorial administration. An analysis of the extant factors of a geographical, mental, social, and political nature was conducted, thereby facilitating the establishment of a comprehensive context conducive to the phenomenon in question.

Keywords: Wielkopolska Province, Reformation, Lutheran Church, network of churches

Wstęp

W XVI i XVII w. Wielkopolskę właściwą tworzyły dwa województwa, poznańskie i kaliskie¹. Od północy, zachodu i południa graniczyła ona z państwami niemieckimi, co nie pozostawało z pewnością bez wpływu na dość prężny rozwój na jej terenie ruchu reformacyjnego i wyznania luterńskiego (ewangelicko-augsburskiego). Oba te ruchy społeczno-religijne, a raczej fenomeny, w znaczeniu zjawiska socjologicznego i religijnego², ujawniły się

na terenie Wielkopolski na przełomie lat dwudziestych i trzydziestych XVI w. Szybko zdobyły zainteresowanie i przychyłność miejscowej ludności, a recepcja reformacji zaczęła stanowić fundamentalne podłoże pod przyszłe konwersje Wielkopolan na luteranizm. Zaowocowało to systematycznym rozwojem sieci zborowej i struktur kościelnych tego wyznania³. Choć pierwsze

przedmiotem badań m.in. Alfreda Schütza. W swoim głównym dziele *Phenomenology of the Social World* Schütz badał fenomen codziennego życia, koncepcje subiektywnego sensu działania ludzi oraz wspólnego tworzenia znaczeń społecznych. Prowadzić to może również do rozważań nad tym, jak ludzie tworzą i przeżywają zmiany społeczne i religijne. Por. A. Schütz, *The Phenomenology of the Social World*, London 1972, s. 220; tenże, *Potoczna i naukowa interpretacja ludzkiego działania*, przeł. D. Lachowska, w: *Kryzys i schizma. Antyscjentystyczne tendencje w socjologii współczesnej*, t. 1, red. E. Mokrzycki, Warszawa 1984, s. 147 i nn.

³ W literaturze przedmiotu istnieje spór dotyczący terminu zbor, który używany jest zarówno na oznaczenie wspólnoty wyznaniowej, analogicznej do terminu „parafia” w tradycji łacińskiej, jak i na budynek sakralny przeznaczony na rzecz sprawowania kultu. W pierwszym przypadku zbor – gmina lub wspólnota wyznaniowa nie zawsze

¹ K. Chłapowski, M. Słoń, *Wstęp*, w: *Wielkopolska w drugiej połowie XVI wieku*, cz. 2: *Komentarz, indeksy*, red. K. Chłapowski, M. Słoń, oprac. A. Borek i in., Warszawa 2017 (Atlas Historyczny Polski) [dalej: AHPW], s. 7–8; T. Jurek, *Wielkopolska*, w: *Słownik historyczno-geograficzny województwa poznańskiego w średniowieczu*, cz. 5, z. 3: *Unino – Wilkowo Teuthonicum*, oprac. P. Dembiński i in., red. T. Jurek, Poznań 2016, s. 578–601.

² Fenomen jako: 1) coś, co istnieje, 2) coś, co się ukazuje, 3) jest fenomenem właśnie, dlatego, że się ukazuje, G. van der Leeuw, *Fenomenologia religii*, przeł. J. Prokopiuk, Kraków 2021, s. 543. Fenomeny zjawisk społecznych jako subiektywnych doświadczenia jednostki były

gminy wyznaniowe zawiązały się dopiero w 1530 r. w Poznaniu, to nauki i doktryna Marcina Lutra zaczęły przenikać do Wielkopolski niemal natychmiast po jego wystąpieniu w Wittenberdze. Padły na podatny grunt i zyskały akceptację wpływowych wielkopolskich rodzin szlacheckich i mieszczańskich. Pociągnęły za sobą nie tylko świeckich, ale i duchownych. Ich wydzźwięk musiał rezonować na tyle silnie, że już w 1518 r. wywołał reakcje władz duchownych i świeckich zmierzających do zablokowania nowych nurtów myślowych i potencjalnego zagrożenia dla Kościoła, który starał się poprzez nacisk na władzę świecką utrzymać *status quo*⁴. Do końca XVI w. rozwój niemal wszystkich wyznań protestanckich był stabilny i przybierał na sile. Na terenie Wielkopolski zawiązywały

musiał posiadać stały obiekt kultu, co związane jest z przesłaniem eklezjologii luteranckiej. Zakłada ona, że Kościół jest zgromadzeniem świętych tam, gdzie są osoby wierzące i czytające pismo, co jest wystarczające do zawiązania wspólnoty, stąd pierwsze gminy wyznaniowe gromadziły się niejednokrotnie w prywatnych izbach, kaplicach czy budynkach gospodarczych. Uchwycenie w związku z tym w badaniach przestrzennych dokładnego rozmieszczenia i liczby takich gmin jest niemal niemożliwe. Dlatego zwyczajowo stosuje się daleką generalizację, sprowadzającą się do analizowania rozmieszczenia wyłącznie potwierdzonych źródłowo budynków sakralnych. Również na potrzeby niniejszego tekstu będę posługiwać się terminem zbor w stosunku do budynku, w którym gromadziła się grupa wiernych luteranckich, z kolei na zgromadzenia wiernych będę stosować termin „gmina wyznaniowa”. Trudności związane z nomenklaturą oraz metodologią badania w tym kontekście struktur kościołów protestanckich poruszał m.in. Bogumił Szady, *Struktury religijne na przykładzie „Atlasu wyznań i religii w Rzeczypospolitej w drugiej połowie XVIII w.”*, „Studia Geohistorica”, 3, 2015, s. 245; tenże, *Geografia struktur religijnych i wyznaniowych w Koronie w II połowie XVIII w.*, Lublin 2010, s. 16–17. Maciej Ptaszyński, analizując strukturę Kościołów protestanckich, używa szerokiej definicji „zbor” dla gminy rozumianej jako wspólnota wiernych, zob. M. Ptaszyński, *Kancelarie i dokumenty Kościołów protestanckich w XVI–XVIII wieku*, w: *Dyplomatyka staropolska*, red. T. Jurek, Warszawa 2015, s. 390. Nieco inaczej do kwestii terminologii podszedł Aleksander Klemp. Wprowadził rozróżnienie na parafie i gminy ewangelickie. Dla parafii ewangelickiej przyjął kryterium terytorialne oraz zależność od prawa patronatu, dla gminy zaś wyznaczył kryterium więzi wyznaniowej, A. Klemp, *Protestanci w dobrach prywatnych w Prusach Królewskich od drugiej połowy XVII do drugiej połowy XVIII wieku*, Gdańsk 1994, s. 144–146.

⁴ J. Dworzaczek, *Reformacja i kontrreformacja w Wielkopolsce*, Poznań 1995, s. 10; też, *Reformacja w Wielkopolsce*, w: *Dzieje Wielkopolski*, t. 1: *Do roku 1793*, red. J. Topolski, Poznań 1969, s. 542–544; P.P. Repczyński, *Początki luteranizmu w Poznaniu*, Poznań 2017, s. 41–45.

się nowe zbory, które zaczęły wystawiać własne budynki sakralne lub adaptowały na własne potrzeby kościoły dotąd katolickie. Na podstawie źródeł pisanych proveniencji protestanckiej oraz katolickiej można ustalić, iż na terenie Wielkopolski właściwej od XVI do XVII w. funkcjonowało 146 zborów luteranckich pogrupowanych w dziesięć okręgów synodalnych (poznański, kościański, międzyrzecki, skwierzyński, pyzdrowski, kobyliński, wschowski, międzychodzki, bojanowski, walecki)⁵, co stanowiło jedną z najliczniejszych reprezentacji tego wyznania w Rzeczypospolitej oraz na terenach stanowiących jej lenno⁶. Z czasem w ramach

⁵ Obliczenia własne wykonane w oparciu o: „Wykaz kościołów ewangelicko-luterskich w Wielkopolsce, XVIII w.” zamieszczony w zespole Akta Braci Czeskich stanowiącym zasób Archiwum Państwowego w Poznaniu [dalej: APP], 892, sygn. 1709; wykaz zborów miejskich i wiejskich przygotowany przez Christiana Siegmunda Thomasa, *Altes und Neues vom Zustande der Evangelisch-Lutherischen Kirchen in Königsreiche Polen*, [b.m.w.] 1754, s. 56–125. Dane te były weryfikowane m.in. w oparciu o akta metrykalne gmin ewangelickich zachowane w: APP, 3815, sygn. 1–4; APP, 3805, sygn. 1; APP, 3768, sygn. 1–2, 4, 6; APP, 3873, sygn. 1; APP, 3875, sygn. 1–2; APP, 3843, sygn. 1. Informacje o zborach ulokowanych w kościołach parafialnych uzupełniano w oparciu o zapisy znajdujące się w aktach wizytacyjnych (*Acta Visitationum* [dalej: AV]) przechowywanych w Archiwum Archidiecezjalnym w Poznaniu [dalej: AAP]: AV 3, AV 4, AV 7, AV 10, AV 10 b, AV 18, AV 22, AV 26, AV 33. Na czele wymienionych okręgów synodalnych w Wielkopolsce stali urzędnicy kościelni – konseniorzy oraz seniorzy świeccy wybierani spośród przedstawicieli szlachty, *Die Synoden der Kirche Augsburgischer Konfession in Großpolen im 16., 17. und 18. Jahrhundert* [dalej: *Die Synoden*], wyd. G. Smend, Posen 1930 (*Jahrbuch des Theologischen Seminars der Unierte Evangelischen Kirche in Polen*, t. 2), s. 124; tamże, *Nachtrag*, s. 6.

⁶ Według szacunków poczynionych przez Jacka Wijaczkę liczba zborów luteranckich na terenach Prus Królewskich wynosić miała u progu XVII w. około 80 zborów, ale już w XVIII w. ich liczba znacząco wzrosła i wynosiła 168. Na terenie Prus Książęcych, jak wykazuje Janusz Mańtek, Kościół katolicki utracił na rzecz luteranckiego 219 parafii, ostatecznie jednak na tej podstawie zawiązało się około 128 parafii luteranckich. Z kolei Tomasz Kempa oszacował, że do końca XVII w. na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego funkcjonowało niespełna 16 zborów ewangelicko-augsburskich. Por. J. Wijaczka, *Luteranie w Koronie od 1517 do 1795 r.*, w: *Kościół luterancki na ziemiach polskich (XVI–XX w.)*, t. 1: *W czasach Rzeczypospolitej Obojga Narodów*, red. J. Kłaczek, Toruń 2012, s. 43–45; J. Mańtek, *Zarys dziejów Kościoła luteranckiego w Prusach Książęcych (1525–1667), Prusach Brandenburskich (1657–1701) i (Prusach wschodnich) Królestwa Pruskiego (1701–1817)*, w: tamże, s. 151; tenże, *Miejsce i rola Kościoła luteranckiego w dziejach Prus Książęcych*, w: tegoż, *Mazury i Prusy Małków i Małków. Nowe szkice z dziejów Prus, Pomorza, Warmii*

procesu konfesjonalizacji, który – wedle teorii Wolfganga Reinharda i Heinza Schillinga, twórców pojęcia – z jednej strony dotyczył zwierzchniej roli państwa modernizującego stosunki wyznaniowe według zasad popartego przez siebie Kościoła, narzucając religię panującą, a z drugiej odnosił się do instytucjonalizacji nowożytnych Kościołów wyznaniowych poprzez tworzenie wewnętrznie spójnych struktur kościelnych, nadania im jednolitej dogmatyki i form religijności, zbory te zaczęły współtworzyć Jednotę⁷.

Mimo tak licznej reprezentacji luteranie w Królestwie Polskim nie mogli się cieszyć podobnym statusem prawnym, jaki posiadali ich współwyznawcy na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego. Wpisanie ochrony prawnej luteranów do Statutów Litewskich dało im osobowość prawną oraz zrównało w prawach z tamtejszym Kościołem katolickim i Cerkwią prawosławną. Umożliwiało im to pełną swobodę wyznaniową, udział w życiu publicznym i dysponowanie własnym majątkiem⁸. Wielkopolscy luteranie znaleźli się w zgoła odmiennej sytuacji, w której o ich wolności wyznaniowej i materialnej decydowało wsparcie współbraci. Dzięki wpływom członkom wspólnoty, wywodzącym się najczęściej ze stanu szlacheckiego, ich opiece prawnej i finansowej, zyskiwali wpływ na politykę i kulturę Rzeczypospolitej, stając się przez to poważną konkurencją dla struktur oraz polityki Kościoła łacińskiego. W wielu dobrach szlacheckich, a także w domenach królewskich, nad którymi

opiekę sprawowali przychylni reformacji i innowiercom starostowie generalni i tenutariusze, luteranie otrzymywali budynki parafii katolickich, aby w nich urządzić zbory, a nierzadko również uposażenie i dziesięciny na utrzymanie ministra i pozostałych urzędów kościelnych. Jednocześnie jednak śmierć lub powrót szlacheckich opiekunów na łono katolicyzmu pozbawiała wspólnoty podstaw egzystencji, przyczyniając się tym samym do degradacji luterzańskich struktur kościelnych⁹. Apogeum tego zjawiska przypadło na lata trzydzieste XVII w. W tym czasie za zachodnią granicą trwała wojna religijna pomiędzy katolikami i protestantami zwana wojną trzydziestoletnią, która rezonowała na sytuację zborów w Wielkopolsce poprzez intensywne zasilenie miejscowych wspólnot religijnymi uciekinierami z terenów objętych konfliktami. Władze Kościoła rzymskokatolickiego a w końcu i królewskie, aby oddalić widmo podobnych problemów w Rzeczypospolitej, zintensyfikowały wdrażanie polityki kontrreformacyjnej, która przyczyniła się do spadku liczby funkcjonujących zborów i istotnie ograniczyła rozwój reformacji. Niepewna sytuacja luteranów i pozostałych konfesji została pogłębiona przez wojnę polsko-szwedzką z lat pięćdziesiątych XVII w. Za klęskę Rzeczypospolitej współwiną obarczono protestantów jako jawnie sprzyjających luteriańskiemu królowi Karolowi X Gustawowi i jego wojskom niszczącym kraj¹⁰. W efekcie do końca wieku przetrwało jedynie sześćdziesiąt zborów, co stanowiło 45% wszystkich obiektów, z których tylko niewielka część przetrwała do XX w.

Obraz rozwoju Kościoła luterńskiego w Wielkopolsce wciąż nasuwa wiele pytań. Przede wszystkim zadziwia fenomen dość szybkiej adaptacji zarówno reformacji, jak

⁷ i Mazur, Olsztyn 2021, s. 429; T. Kempa, *Luteranie w Wielkim Księstwie Litewskim*, w: *Kościół luterński na ziemiach polskich*, s. 89–150.

⁸ *Jednota (Unio, Union, Corpori Unitatis)* – terminy te pojawiają się w siedemnastowiecznych źródłach proveniencji protestanckiej, takich jak protokoły synodów luterzańskich w edycji G. Smenda oraz w późniejszych jego rozprawach naukowych. Zob. *Die Synoden*, s. 150–151; G. Smend, *Die Ordinationen in der lutherischen Kirche Großpolens*, „Aus Posens kirchlicher Vergangenheit Jahrbuch des Evangelischen Vereins für die Kirchengeschichte der Provinz Posen Vierter Jahrgang”, 4, 1914, s. 79, 84.

⁹ U. Augustyniak, *Historia Polski*, Warszawa 2008, s. 178; J. Wijaczka, *Reformacja w miastach prywatnych w Koronie w XVI wieku*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych”, 77, 2016, s. 401–402.

¹⁰ G. Schramm, *Szlachta polska wobec reformacji 1548–1607*, przeł. J. Górny, Warszawa 2015, s. 107.

¹¹ J. Dworzaczkowa, *Reformacja i kontrreformacja*, s. 49.

i wyznań protestanckich, nie tylko luteranckiego – równie dobrze zadowolili się na tych terenach bracia czescy i nieliczni kalwiński. Jest to zjawisko warte głębszej analizy, zważywszy, że miało miejsce w kraju, w którym dominowało wyznanie katolickie, a wspomniana wyżej sytuacja prawna protestantów nie sprzyjała wcale rozwojowi ich struktur kościelnych. Dlaczego zatem tak się stało? Co zaważyło na tym, że luteranie jednak zdołali rozwinąć swoją misję w Wielkopolsce? Dziś niemal wszyscy badacze przedmiotu są zgodni, że korelacja między reformacją i protestantyzacją była dodatnia i raczej bezsprzeczna. Relacja ta została wielokrotnie omówiona przez historyków, którzy podawali ją jako praprzyczynę pojawienia się na ziemiach polskich innych wyznań niekatolickich. Jednak nie dość dobrze omówiona pozostaje kwestia głębszych przyczyn i czynników wpływających na adaptację obu zjawisk na tym konkretnym obszarze Rzeczypospolitej¹¹. Poza tłem historycznym warto przyrzeć się bliżej i przeanalizować warunki przestrzenno-temporalne, materialne, a także czynniki mentalne, jak narodowość i język, poziom wykształcenia, stan społeczny i wpływ otoczenia, ponieważ badanie zjawisk o podłożu społecznym i kulturowym jest nieodzownie związane z pytaniem o przyczynę ludzkiego działania. Uwzględnienie ich wszystkich ma na celu zrozumienie i uzyskanie odpowiedzi, dlaczego część mieszkańców Wielkopolski, w tym dość reprezentatywna grupa szlachty i mieszczaństwa, przyjęła lub zaakceptowała w swoim otoczeniu istnienie reformacyjnych idei i nowych wyznań, konkurencyjnych w końcu wobec dominującego wyznania katolickiego. Trzeba wziąć pod uwagę genezę procesów społecznych, jakie zaszły, aby mogło do tego dojść, i jakie były wówczas motywy działania Wielkopolan.

Warto wesprzeć analizę, odwołując się do doświadczeń i badań interdyscyplinarnych stosowanych w metodyce nauk, dotyczących obserwacji ludzkich działań. Należą do nich m.in. etnologia czy antropologia w różnych jej wymiarach: kulturowym, społecznym, religijnym, a w końcu także historycznym, po którą historycy sięgają coraz chętniej. Jest tak dlatego, że antropologia zajmuje się człowiekiem i, jak definiowała tę dziedzinę Ewa Nowicka, „wszystkimi specyficznymi ludzkimi aspektami życia człowieka, którymi wyróżnia się on spośród istot żywych”¹². Historykowi nie jest łatwo poruszać się w ramach nauki, której metodą są badania terenowe w czasie rzeczywistym. Jednak nie znaczy to, że nie może on zadawać podobnych pytań w odniesieniu do źródeł świadczących o ludzkim działaniu i opowiadających o motywach tego działania w przeszłości. Innym pomocnym narzędziem okazują się także badania oparte o analizy przestrzenne GIS (systemy informacji geograficznej), które pomagają uświadomić i unaoczniać zasięg zjawiska takiego jak chociażby rozwój struktur kościelnych. Podstawą do analizy w obu przypadkach są źródła pisane oraz kartograficzne. W badaniach historycznych metodologia obu wymienionych dziedzin nauki pełni rolę służebną – nauk pomocniczych, jednak mogą one poszerzać spektrum obserwacji i wniosków. Można się o tym przekonać z coraz liczniejszych publikacji pozytywnie opisujących adaptację metodologii badań obu nauk na łamach „Rocznika Antropologii Historii” czy „Kwartalnika Historii Kultury Materialnej”¹³. Dążąc do

¹¹ Por. tamże, s. 10; J. Wijaczka, *Luteranie w Koronie*, s. 13–24; J. Małek, *Zarys dziejów Reformacji w Wielkopolsce*, „Gdański Rocznik Ewangelicki”, 10, 2016, s. 21–24.

¹² Por. C. Winberg, *Kilka uwag o antropologii historycznej*, „Rocznik Antropologii Historii”, 4, 2014, 1 (6), s. 196; E. Nowicka, *Świat człowieka – świat kultury. Systematyczny wykład problemów antropologii kulturowej*, Warszawa 1999, s. 33.

¹³ Wiele ciekawych spostrzeżeń na temat relacji badawczej obu dziedzin nauki zamieszczono w „Kwartalniku Historii Kultury Materialnej” z 2018 r., w którym opublikowano teksty powstałe w oparciu o referaty wygłoszone w trakcie seminarium „Multidyscyplinarne Badania nad Przeszłością”, w dniu 25 kwietnia 2017 r. w Instytucie Archeologii i Etnologii PAN w Warszawie. Seminarium zostało poświęcone źródłom

zrozumienia mechanizmów, które powodowały grupami ludzi, głównych denominacji protestanckich, decydujących się osiąść na terenie Wielkopolski, a także do zrozumienia tego, co kierowało miejscową ludnością, która przyjmowała nowe wyznanie, warto zwrócić szczególną uwagę na przedmiot i metody reprezentowane przez antropologię społeczno-kulturową oraz historyczną. Pierwsza zajmuje się m.in. badaniem wzorów życia dawnych ludów i społeczności określonego rodzaju, posługując się przy tym technikami nauk historycznych. Pozwala zrozumieć istotę kulturowego zróżnicowania ludzkości, rekonstruuje organizacje kultury, struktur społecznych i administracyjnych oraz identyfikuje prawa, według których funkcjonowały¹⁴. Obejmuje działaniem systemy wierzeń, język, instytucje, dziedziny *sacrum* i *profanum*¹⁵. Z kolei antropologia historyczna bada normy, mentalności i idee¹⁶. W przypadku badania zjawiska adaptacji religii czy konwersji na inne wyznanie antropologzy tacy jak Fiona Bowie odwołują się do całej tradycji filozofii fenomenologii, która jej zdaniem umożliwia badanie religii, pozbywając się kontekstu czy raczej uprzedzeń i przyzwyczajęń. Fenomenologia według tej badaczki próbuje wykroczyć poza ograniczenia, co oznacza opisywanie zwyczajów innych ludzi przy równoczesnym ograniczeniu własnego komentarza i osądu¹⁷. Uwzględniając zaprezentowane założenia interdyscyplinarnych metod badawczych, w niniejszym artykule

podjęta została próba odpowiedzi na wyżej postawione pytania w oparciu o analizę kilku kluczowych dla rozwoju reformacji i struktur Kościoła luterńskiego czynników, takich jak: uwarunkowania geograficzne województwa wielkopolskiego, szlaki handlowe i transgraniczna wymiana idei, czynniki narodowościowe, religijne i społeczno-polityczne.

Położenie geograficzne

Nie da się ukryć, że kwestia granic i przestrzeni jest istotnym elementem w analizowaniu przyczyn adaptacji zjawiska reformacji i rozwoju luteranizmu. Proces przenikania się ludności, kultur i systemów społecznych w badaniach nad zjawiskami społecznymi odbywającymi się na określonej przestrzeni może być niezwykle istotny dla badań historyczno-geograficznych i antropologicznych. Polega na oznaczaniu przestrzeni doświadczeniami i historią, to proces tworzenia miejsc symbolicznych. W trakcie analizy przyczyn, dla których ludzie decydują się osiedlić w danym miejscu, przynosząc ze sobą bagaż doświadczeń i przyzwyczajęń, rytuałów, w tym istotnej dla niniejszego tekstu kwestii wyznawanej religii, może i powinno pojawiać się zagadnienie wieloaspektowości przestrzeni oraz jej funkcji¹⁸. Andrzej Sulibowski w jednej ze swoich prac zauważył, że badania geograficzno-miejskie coraz częściej skupiają się na analizie układów i miejsc, w których zachodzą działania i relacje międzyludzkie oraz na rozpatrywaniu zjawisk im towarzyszących niż na obserwacji całych struktur i systemów społecznych¹⁹. Przeanalizowanie tych kwestii jest jak najbardziej wskazane także przy badaniu zachodzących zmian wyznaniowych czy rozwoju struktur kościelnych. Wśród podstawowych przyczyn mogących mieć wpływ na pojawienie się

etnologicznym i historycznym oraz sposobom ich badania i interpretacji. Niezwykle ciekawe spojrzenie prezentuje artykuł zaproponowany przez Katarzynę Kość-Ryżko, *Antropologiczne klucze do przeszłości – poznanie, opis, metoda*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 66, 2018, 2, s. 151–166. Autorka porusza w nim ciekawą dla historyka kwestię doboru źródeł historycznych oraz sposobu ich interpretacji w badaniu antropologicznym.

¹⁴ E. Krawczyk, *Antropologia kulturowa. Klasyczne kierunki, szkoły i orientacje*, Lublin 2004, s. 17.

¹⁵ Tamże, s. 17.

¹⁶ C. Winberg, *Kilka uwag o antropologii*, s. 196.

¹⁷ F. Bowie, *Antropologia religii. Wprowadzenie*, przeł. K. Pawluś, Kraków 2008, s. 6.

¹⁸ Yi-Fu Tuan, *Przestrzeń i miejsce*, przeł. A. Morawińska, Warszawa 1987, s. 15–18.

¹⁹ A. Sulibowski, *Funkcjonalizm w polskiej geografii miast. Studia nad genezą i pojęciem funkcji*, Łódź 2010, s. 181.

reformacji na terenie Wielkopolski oraz na rozwój tamtejszej sieci zborowej wymienić należy położenie geograficzne województwa oraz bliskość jego granic z państwami niemieckimi, które po wystąpieniu Marcina Lutra w 1517 r. szybko zaadaptowały jego tezy i naukę, a niektóre z nich z czasem uznały luteranizm za wyznanie powszechnie obowiązujące i religię panującą²⁰. Dzięki tej bliskości i kontaktom między ludźmi po obu stronach granicy nowe idee i wyznania miały ułatwioną, naturalną zdolność przenikania do Rzeczypospolitej. Szesnastowieczna Wielkopolska obejmowała wówczas łącznie 59 842 km². Choć jej granice ukształtowały się ostatecznie w XV w., to jeszcze w kolejnym stuleciu trwały ostatnie spory pomiędzy Rzeczpospolitą a Księstwem Pomorskim i Brandenburgią o tereny na północy i zachodzie województwa²¹. Na obszarze Księstwa Pomorskiego ruch reformacyjny kwitł od lat dwudziestych XVI w. dzięki działalności kaznodziejskiej Paula von Rhode i Jana Bugenhagena oraz neutralnej polityce religijnej książąt pomorskich (Bogusława X, Jerzego I oraz Branima IX). Nie zwalczali oni reformacji, a w latach trzydziestych XVI w. przemodelowali stosunki kościelne, ustanawiając w 1534 r. Kościół krajowy²². Na północnym wschodzie z województwem kaliskim graniczyły Prusy Królewskie, do których reformacja również zawitała w latach dwudziestych XVI w. W tym czasie luteranizm znalazł zwolenników w Elblągu, Toruniu i Gdańsku²³. Najnowsze badania nad rozwojem reformacji w Gdańsku wiążą początek tego

zjawiska z działalnością Jacoba Heggego, który od 1522 r. głosił kazania w gdańskich kościołach pod wezwaniem św. Gertrudy i Bożego Ciała²⁴. Wszystkie trzy miasta utrzymywały kontakt z przedstawicielami wielkopolskich luteranów, uczestnicząc w ich synodach generalnych. Kontakt ten został odnotowany już po 1557 r., kiedy Zygmunt August zakończył trzydziestoletni zakaz luteranizmu wprowadzony w 1526 r., wydając zgodę (4 VII 1557) na udzielanie komunii pod dwiema postaciami oraz głoszenie ewangelii według zasad wyznania luteranckiego²⁵. Pierwszym odnotowanym zgromadzeniem, w którym mieli uczestniczyć przedstawiciele Gdańska, Torunia i Elbląga, miał być synod generalny w Poznaniu, zapowiedziany na 1567 r.²⁶

Zachodni sąsiad Wielkopolski – Brandenburgia, paradoksalnie z początku niechętnie akceptował wpływy reformacji i luteranizmu. Ich recepcja w latach dwudziestych XVI w. trafiała na dość silny opór władz kościelnych i świeckich. W efekcie faktyczny rozwój luteranizmu przypadł dopiero na końcówkę lat trzydziestych. Za sprawą polityki wyznaniowej elektora brandenburskiego Joachima II Hohenzollerna oraz jego młodszego brata Jana z Kostrzyna, władcy Nowej Marchii, stojącej pod znakiem sekularyzacji dóbr kościelnych i nawracania siłą, w 1538 r. przeprowadzono na terenie Marchii reformę kościelną, której celem

²⁰ P. Klint, *Szlachta różnowiercza w południowo-zachodniej Wielkopolsce (okolice Leszna i Śmigła) w XVI–XVIII wieku*, w: *Stolice wielkopolskiego protestantyzmu. Leszno i Śmigiel – współistnienie wyznań. Dziedzictwo*, red. K. Szymańska, Leszno 2018, s. 33; J. Dworaczakowa, *Reformacja a problemy narodowościowe w przedrozbiorowej Wielkopolsce*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce”, 23, 1978, s. 82.

²¹ M. Gochna, *Granice państwowych jednostek terytorialnych*, w: AHPW, cz. 2, s. 46.

²² K. Kozłowski, J. Podrański, Gryfici, *Książęta Pomorza Zachodniego*, Szczecin 1985; Z. Boras, *Książęta Pomorza Zachodniego*, Poznań 1996, s. 216.

²³ J. Wijacka, *Luteranie w Koronie*, s. 37–39.

²⁴ Por. S. Kościelak, *Wolność wyznaniowa w Gdańsku w XVI–XVIII wieku*, w: *Protestantyzm i protestanci na Pomorzu*, red. J. Iluk, D. Mariańska, Gdańsk–Koszalin 1997, s. 95–96; tenże, *Od też Marcina Lutra do kazań Jacoba Heggego. Kościół w Gdańsku w przededniu pierwszych wystąpień reformacyjnych*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce”, 63, 2019, s. 65–68; J. Mozdzeń, *The Beginnings of the Reformation in the Light of Gdańsk and Königsberg Chroniclers of the First Half of the 16th Century. The Activity of the First Reformers*, „Zapiski Historyczne”, 82, 2017, 1, s. 75–78.

²⁵ S. Kościelak, *Wolność wyznaniowa w Gdańsku*, s. 96–97; tenże, *Dzieje wyznaniowe Prus Królewskich w XVI–XVIII w.*, w: *Prusy Królewskie. Społeczeństwo, kultura, gospodarka. 1454–1772. Szkice z dziejów*, red. E. Kizik, Gdańsk 2012, s. 204–263.

²⁶ *Die Synoden*, s. 55–56.

było podporządkowanie władzy świeckiej Kościoła luterńskiego i ustanowienie Kościoła państwowego²⁷.

Na południowym zachodzie i południu Wielkopolska sąsiadowała ze Śląskiem i księstwem głogowskim. Reformacja zaczęła rozwijać się na tych terenach od lat dwudziestych XVI w., choć pierwsze jaskółki w postaci druków kazań i pism Lutra zaczęły się ukazywać we Wrocławiu już w 1519 r.²⁸ W istocie rozwój reformacji i luteranizmu na Śląsku związany był m.in. z działającymi od 1523 r. we Wrocławiu księżmi Janem Hessem i Ambrożym Moibanem, których rada miasta wbrew miejscowemu biskupowi wprowadziła na stanowisko proboszczów do kościołów św. Marii Magdaleny i św. Elżbiety²⁹. Ostatecznie jednak luteranizm zadomowił się na Śląsku dopiero w 1530 r.³⁰

Trzeba pamiętać, że granice nie stanowią, również dziś, sztywnej bariery między narodowościami, są przeszkodą jedynie formalną, wokół której narodowości mogą się mieszać. Zapewne i wzdłuż terenów zachodniej, północnej i południowo-zachodniej granicy województwa znajdowały się skupiska zamieszkiwane przez ludność mieszaną, w dużej mierze niemiecką. Być może był to czynnik, który ułatwiał przenikanie na teren Korony zarówno pism Lutra w języku oryginału, jak i z czasem także porządków kościelnych funkcjonujących w śląskich i niemieckich miastach. Nie pozostawało to bez wpływu na kształt tutejszego Kościoła luterńskiego oraz jego zaplecza duchowego i intelektualnego. Obecność ludności niemieckiej wzdłuż

zachodnich granic mogła być spowodowana m.in. zmianami granicznymi, które trwały przynajmniej do XV w. Być może w ich wyniku część Niemców pozostała po polskiej stronie. Widać to wyraźnie w przypadku powiatu waleckiego na północy województwa oraz ziemi wschowskiej, ułożonej jego w zachodnio-południowej części. Terytorium powiatu waleckiego od końca XIII w. do 1368 r. należało do Brandenburgii, Wschowa zaś została włączona do Wielkopolski dopiero w 1343 r.³¹

Położenie geograficzne Wielkopolski determinowało przepływ idei i informacji o zmianach, jakie zachodziły w sąsiednich regionach w warstwie mentalnej i w strukturze kościelnej. Wiedza ta docierała za pośrednictwem broszur, ksiąg i pierwszych kaznodziejów, którzy przybywali na te tereny z misją lub na zaproszenie miejscowej szlachty (Górkowie, Leszczyńscy, Bojanowscy, Wedlowie) pragnącej zaznajomić się z nową wiarą. Wśród przybywających urzędników kościelnych przeważali ministrowie pochodzący z ościennych krajów luterzańskich lub Wielkopolanie, głównie Niemcy, ordynowani poza Koroną, na terenach, gdzie od dawna funkcjonowały odpowiednie procedury przygotowania i wyboru duchownych luterzańskich, struktury kościelne oraz superintendenci, którzy mieli prawo ordynacji. Przeważnie były to Wrocław, Legnica i księstwo głogowskie oraz luterzańskie uniwersytety Rzeszy.

Położenie geograficzne Wielkopolski sprawiało, że była ona obserwatorem, a po części także odbiorcą reperkusji burzliwych reakcji politycznych w krajach ościennych, jak prześladowania i wojny religijne. Uciekający przed konsekwencjami tych zdarzeń protestanci różnych denominacji osiedlali się na terenach przygranicznych, na ziemi wschowskiej i południowej granicy powiatu kościańskiego. Z czasem ruszali w głąb województwa i korzystając z przychylności dziedziców lub władz miejskich osiedlali

²⁷ D. Dolański, M. Konopnicka, *Stosunki wyznaniowe na pograniczu śląsko-lubuskim w XVI–XVII wieku*, „Rocznik Lubuski”, 26, 2000, 2, s. 59–63, 65; J. Małłek, *Zarys dziejów Kościoła luterńskiego*, s. 150–151.

²⁸ P. Jaskółka, *Protestantyzm w kulturze Śląska*, „Rocznik Teologii Ekumenicznej”, 3, 2011, s. 118.

²⁹ J. Mandziuk, *Rozwój luteranizmu we Wrocławiu w pierwszej połowie XVI stulecia*, „Fides, Ratio et Patria. Studia Toruńskie”, 7, 2017, s. 160–162.

³⁰ M. Konopnicka, *Księstwo Głogowskie w okresie potrydenckiej reformy Kościoła*, „Studia Zachodnie”, 4, 1999, s. 55; J. Kuczer, *Szlachta w życiu społeczno-gospodarczym księstwa głogowskiego w epoce habsburskiej 1526–1740*, Zielona Góra 2007, s. 212–219.

³¹ M. Gochna, *Granice*, s. 47.

się wzdłuż zachodniej granicy oraz w większych miastach województwa jak Poznań, Rawicz, Zbąszyń, Szamotuły, Grodzisk i Swarzędz³².

Drogi i szlaki handlowe

Innym istotnym czynnikiem transmisji myśli reformacyjnych i recepcji wzorców kościelnych były drogi i dalekosieczne szlaki handlowe o średniowiecznej metryce, przechodzące przez Wielkopolskę. Przecinały ją stare trakty międzynarodowe łączące kraje Europy Zachodniej i Południowej ze Wschodem, prowadzące przez Litwę aż po Moskwę. Sam Poznań przecinały drogi łączące Węgry i Ruś z Pomorzem, prowadzące także przez Toruń, Łęczycę i Wrocław. Dzięki temu główne ośrodki Wielkopolski utrzymywały stały kontakt z miastami, w których reformacja i wyznanie luterzańskie miały już swoje ugruntowane miejsce. Kontakt ten miał strategiczny charakter dla rozwoju obu zjawisk w Wielkopolsce. Wymiana doświadczeń i idei za pośrednictwem szlaków mogła dokonywać się na dwóch głównych płaszczyznach: handlowej i naukowej. Handel w Wielkopolsce odbywał się przez przyjezdnych kupców. Przybywali do Wielkopolski, poruszając się po szlakach prowadzonych do głównych miast Pomorza i Prus Królewskich: Torunia, Gdańska i Szczecina. Dawniej łączyły one Niemcy z ziemią zakonnymi i prowadziły od Frankfurtu nad Menem, poprzez Lipsk – Zbąszyń – Poznań – Gniezno – Toruń – Elbląg, gdzie droga rozwidlała się w dwóch kierunkach – do Gdańska i Królewca³³. Kupcy poznańscy utrzymywali kontakty handlowe z miastami z terenów Brandenburgii, skąd do Wielkopolski wiodła stara droga z Frankfurtu nad Odrą do Szczecina,

prowadząca przez Międzyrzecz i Wronki³⁴. Ze Śląskiem łączyły Wielkopolskę dalekosieczne szlaki wiodące przez Głogów i Wrocław, którymi można było dostać się do Pragi i Norymbergi. Była to jedna z najbardziej uczęszczanych dróg, wiodła ona ze Śląska przez Wschowę – Kościan – Czempin aż do Poznania i dalej na północ przez Czarnków i Nakło na Pomorze Zachodnie³⁵. Do Wielkopolski podróżowali kupcy z południowych Niemiec, sprowadzający swoje towary z Węgier, Czech i Włoch³⁶. Wśród artykułów, które przywozili, z pewnością znalazły się dzieła Erazma z Rotterdamu, Marcina Lutra, Filipa Melanchtona czy Jana Campanusa; różnego rodzaju postylle, katechizmy, Biblie w języku niemieckim, dzieła klasyczne i humanistyczne o tematyce religijnej, medycznej i filozoficznej: Arystotelesa, Cyce-rona, Horacego, Wergiliusza, Owidiusza, Francesca Petrarki, Niccola Machiavellego, Lorenza Valli i wielu innych, które następnie odnajdujemy w księgozbiorach m.in. mieszczan poznańskich³⁷. Na tak kosztowne przedmioty mogli sobie pozwolić jedynie przedstawiciele stanu szlacheckiego i patrycjatu, którzy przejawiali ciekawość świata, zaznajamiali się z nowymi nurtami w sztuce, polityce, medycynie i duchowości. Literatura nie wyczerpywała ciekawości i możliwości dotarcia do wiedzy.

Tymi samymi szlakami co kupcy podróżowali studenci zamierzający podjąć naukę na europejskich uniwersytetach. W XVI i XVII w. dużym zainteresowaniem cieszyły się uczelnie niemieckie i włoskie, w szczególności uniwersytet w Lipsku, który w XVI w. przyciągnął 56 poznaniaków, zazwyczaj zwolenników protestantyzmu. Wielkopolanie odwiedzali także inne

³² J. Dworaczekowa, *Reformacja i kontrreformacja*, s. 13–17, 27–29.

³³ A. Gąsiorowski, *Handel dalekosieczny, w: Dzieje Poznania do roku 1793*, t. 1, cz. 1, red. J. Topolski, Warszawa–Poznań 1988, s. 276; *Drogi handlowe w Polsce w wiekach średnich i w XVI w.*, [mapa 1: 3 500 000], oprac. S. Lewicki, Warszawa 1926.

³⁴ *Drogi handlowe poznańskie*, [mapa 1: 1 000 000], w: L. Koczy, *Handel Poznania do połowy wieku XVI*, Poznań 1930, s. 155.

³⁵ T. Związek, *Drogi*, w: AHPW, cz. 2, s. 271.

³⁶ A. Gąsiorowski, *Handel dalekosieczny*, s. 277.

³⁷ M. Kramperowa, W. Maisel, *Księgozbiory mieszczan poznańskich z drugiej połowy XVI w.*, „Studia i Materiały z Dziejów Wielkopolski i Pomorza”, 6, 1960, 1, s. 260.

wszechnie o protestanckim profilu, m.in. we Frankfurcie nad Odrą, Wittenberdze i Królewcu³⁸. Naukę za granicą mogli opłacić zazwyczaj ludzie majątni, którzy zamierzali w przyszłości objąć stanowiska urzędnicze w królestwie. Podróże uniwersyteckie odbywali główni protektorzy reformacji i innowierców w Wielkopolsce, jak Rafał (1526/27–1592) i Andrzej (1559–1606) Leszczyńscy, właściciele Leszna, kalwiński i bracia czescy, którzy w swych dobrach gwarantowali wolność wyznaniową wszystkim, którzy chcieli się w nich osiedlić³⁹. Lista uniwersytetów, które odwiedzili w trakcie nauki jest imponująca. Rafał studiował w Heidelbergu, Bazylei, Strasburgu, Genewie i Padwie. Jego syn Andrzej poszedł w ślady ojca, wyjeżdżając na studia do Frankfurtu nad Odrą, Bazylei, Strasburga, Genewy i Orleanu. W Lipsku studiował Zygmunt Grudziński kasztelan nakielski, biechowski, międzyrzecki oraz wojewoda inowrocławski. Był właścicielem sześciu miast i 114 wsi, a w Swarzędzu osadził najpierw żydów, a następnie luteranów⁴⁰. Nadał im ziemię pod budowę zboru i przywilej wolności wyznaniowej⁴¹.

Równie emblematycznym przykładem podróży uniwersyteckich, które mogły przełożyć się na zmianę wyznania, było doświadczenie rodziny Górków – wielkopolskich magnatów, którzy odegrali istotną rolę w rozwoju i obronie reformacji oraz Kościoła luterńskiego w Wielkopolsce. Bracia Górkowie: Łukasz III (1533–1573), Andrzej II (1534–1583) i Stanisław (1538–1592) odebrali elementarne nauczanie w domu pod okiem luterńskich kaznodziejów Jana z Koźmina oraz

Eustachego Trepki, a następnie rozpoczęli podróże po zachodnich uniwersytetach. Studiowali w Wittenberdze, gdzie mieli okazję poznać Filipa Melanchtona, na uniwersytecie luterńskim we Frankfurcie nad Odrą i wielokrotnie podróżowali do Królewca. Wszyscy trzej bracia pielęgnowali dobre stosunki zawarte przez ojca Andrzeja I (ok. 1500–1551) z księciem Albrechtem Hohenzollernem, książętami pomorskimi, margrabią Janem z Kostrzyna oraz elektorami brandenburskimi. Zarówno nauka, jak i kontakty z luterńskimi władcami utrwaliły w nich przekonanie do luteranizmu. Ostatecznie stali się największymi protektorami i przywódcami Kościoła luterńskiego w Wielkopolsce⁴².

Synergia handlu z głodem wiedzy i nowej wiary wytyczyła trasę rozwoju wielkopolskiej reformacji. Zbory na terenie Wielkopolski pojawiły się wzdłuż głównych szlaków handlowych lub w ich bliskim sąsiedztwie. Ich rozłożenie prezentuje załączona mapa tematyczna w skali 1:900 000 obejmująca międzynarodowe szlaki handlowe przecinające teren Wielkopolski oraz chronologiczne rozmieszczenie zborów w trzech interwałach czasowych. Granice interwałów wyznaczały wydarzenia istotne dla Kościoła luterńskiego w Rzeczypospolitej od XVI do końca XVII w. Pierwszy interwał obejmuje lata 1530–1573. Otwiera go moment założenia pierwszego prywatnego zboru w Poznaniu, a zamyka – uchwalenie dokumentów zgody sandomierskiej i konfederacji warszawskiej. W tym okresie powstało 61 zborów, a trzy zakończyły swoje funkcjonowanie na skutek oddania zajmowanych świątyń katolikom oraz wygaśnięcia linii rodu Górków – protektorów wielkopolskich luteranów. Drugi przedział czasowy wyznaczają lata 1573–1634. W tym czasie polscy protestanci rozpoczęli walkę o utrzymanie zgody

³⁸ M.D. Łabędzka-Topolska, *Życie umysłowe i rozwój kultury*, w: *Dzieje Poznania*, t. 1, s. 514.

³⁹ APP, zesp. nr 1265, sygn. 11: Privilegia und Urkunden der evangelisch-lutherischen Kirche in Lissa/Lesno/ także spisy pastorów, nauczycieli, diakonów, kantorów i inne sprawy kościelne, (1633–1792).

⁴⁰ M. Broniarczyk, *Wykształcenie świeckich senatorów w Koronie za Władysława IV*, „Kwartalnik Historyczny”, 119, 2012, nr 2, s. 278.

⁴¹ APP, zesp. nr 1268, sygn. 49: Dokumenty i odpisy dokumentów dotyczące dysydentów w Poznaniu – w języku łacińskim i polskim, (1555–1616), dok. nr 14, 15, 26, 27.

⁴² W. Dworzaczek, *Górka Andrzej (ok. 1500–1551)*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 8, Kraków 1959–1960, s. 401–405; K. Lepszy, *Górka Stanisław (1538–1592)*, tamże, s. 416–421.

sandomierskiej i powołanie Kościoła narodowego. Jednocześnie Kościół luterński w Wielkopolsce przechodził poważny kryzys wewnętrzny, objawiający się brakiem jedności wewnątrz struktur i konwersją sporej grupy szlachty ewangelickiej na katolicyzm. Luteranów osłabiała również kontrreformacyjna działalność władz kościelnych i królewskich, sprowadzająca się do rewindykacji świątyń i ich uposażenia przed sądami kościelnymi i trybunałem koronnym. W tych okolicznościach powstało co prawda 65 nowych zborów, jednak w tym samym czasie gminy utraciły aż 59 obiektów, co istotnie zachwiało strukturami Kościoła luterńskiego. Ostatni z przedziałów czasowych obejmuje lata 1634–1692. Początek tego interwału to okres, w którym nastąpiło pewne ożywienie, a nawet rozwój sieci zborowej i jej ponowna reorganizacja. Kościół luterński zmienił swoje oblicze, zaczął dominować w nim czynnik niemiecki za sprawą luteranów uciekających w wyniku wojny trzydziestoletniej i prześladowań w krajach habsburskich. Zakładali oni nowe świątynie lub ożywiali wcześniej opuszczone zbory. Przełomem były lata pięćdziesiąte XVII w., określane w literaturze jako czas faktycznej dyskryminacji wyznaniowej i zwycięstwa kontrreformacji⁴³. Efektem tej sytuacji było powstanie 26 nowych zborów, głównie niemieckich, ale jednocześnie przestały istnieć aż 82 gminy, co odzwierciedlało prawdziwy obraz problemów wielkopolskiego Kościoła luterńskiego. Rozwój sieci zborowej w poszczególnych województwach i powiatach prezentuje wspomnianą mapę chronologicznego rozmieszczenia zborów oraz tabela nr 1 z listą zborów, będąca załącznikiem do mapy (zob. s. 146 i 147). W tabeli zestawiono informacje dotyczące przynależności terytorialnej zborów (województwo, powiat), okresu ich funkcjonowania (powstanie,

upadek), rodzaju lokacji (w Kościele katolickim, na surowym korzeniu), typu (miejski, wiejski) oraz jego charakteru ze względu na typ majątku, w którym zbory zostały rozlokowane (szlachecki, królewski, duchowny, miejski).

Na trasie lub w sąsiedztwie wymienionych szlaków w różnych odstępach czasowych powstała spora grupa zborów. Najwięcej zbudowano wzdłuż czterech tras na zachodzie województwa, łączących Rzeczpospolitą ze Śląskiem i Brandenburgią. Były to szlaki z kierunku Szczecina, Frankfurtu, Lipska i Pragi. Przy pozostałych z Wrocławia czy Krakowa nie spotykano tak gęstej sieci zborów, jak przy powyższych czterech drogach.

Wzdłuż trasy Praga–Głogów–Wschowa–Kościan–Poznań oraz w jej bliskim sąsiedztwie funkcjonowało 31 zborów (z uwzględnianiem tych, które powstawały w danej miejscowości po upadku wcześniejszych wspólnot). Czternaście z nich powstało przed końcem XVI w., między 1530 a 1599 r. Były to zbory w Osiecznej⁴⁴, Wschowie⁴⁵, Śmiglu⁴⁶, Zielęcinie⁴⁷, Długich Starych⁴⁸, Grodzisku⁴⁹, Dębowej Łęce⁵⁰, Osowej Sieni⁵¹, Lipnie⁵², Wilkowie Polskim⁵³, Bojanowie Starym⁵⁴, Jędrzychowicach⁵⁵,

⁴⁴ Pierwszy zbor funkcjonował w kościele katolickim w latach 1530–1592, drugi zbor funkcjonował w latach 1635–1666 na surowym korzeniu, APP, Akta Braci Czeskich (dalej: ABCz), sygn. 1703, k. 8; AAP, AV 4, 128 nn.

⁴⁵ Pierwszy zbor funkcjonował w kościele katolickim w latach 1552–1604, drugi zbor funkcjonował w latach 1604–1752 na surowym korzeniu, AAP, AV 10, k. 170.

⁴⁶ Pierwszy zbor funkcjonował w kościele katolickim w latach 1560–1587, drugi zbor funkcjonował w latach 1595–1904 na surowym korzeniu, APP, ABCz, sygn. 1703, k. 8; *Altes und Neues*, s. 88–90.

⁴⁷ AAP, AV 3, k. 10, 102v.

⁴⁸ AAP, AV 4, k. 173.

⁴⁹ APP, ABCz, sygn. 1703, k. 4.

⁵⁰ AAP, AV 4, k. 166; *Altes und Neues*, s. 136.

⁵¹ AAP, AV 4, k. 180; AV 17, k. 648v.

⁵² AAP, AV 4, k. 138.

⁵³ APP, ABCz, sygn. 1703, k. 8.

⁵⁴ AAP, AV 4, k. 180; AV 17, k. 411.

⁵⁵ A. Werner, *Geschichte der evangelischen Parochien in der Provinz Posen*, Lissa 1904, s. 119–121.

⁴³ S. Salmonowicz, *O sytuacji prawnej protestantów w Polsce (XVI–XVIII w.)*, „Zapismo Prawno-Historyczne”, 26, 1974, s. 162.

Przyczynie Górnej⁵⁶, Drzewcach Starych⁵⁷ i w Gninie⁵⁸. Pozostałe swój początek datują na pierwszą połowę XVII w., między 1600 a 1644 r. Były to zbory w Rakoniewicach⁵⁹, Siedlnicy⁶⁰, Wolsztynie⁶¹, Granowie⁶², Wygnańcach⁶³, Lesznie⁶⁴, Zaborowie⁶⁵, Szlichtyngowej⁶⁶, Nowej Wschowie⁶⁷ i Olbrachcicach⁶⁸. Zbory powstałe wzdłuż szlaku i w jego bezpośrednim sąsiedztwie należały do najbardziej istotnych wspólnot dla wielkopolskiej Jednoty luterńskiej. Do najważniejszych zaliczyć należy m.in. te w Lesznie i Wschowie, gdzie w XVI w. odbywały się synody okręgowe i prowincjonalne, a pod koniec XVII w. znajdowała się siedziba senioratu (Leszno). Niemal we wszystkich tych zbiorach nabożeństwa odprawiano w języku niemieckim, a z list posługujących tam pastorów jasno wynika, że były to osoby przybyłe do Wielkopolski z terenów Śląska, nierzadko ordynowane jeszcze w rodzinnych stronach. Warto wspomnieć, że kilka miast, takich jak Nowa Wschowa, Zaborowo czy Szlichtyngowa, powstało z intencją umieszczenia w nich innowierców prześladowanych w swoich krajach z powodu wyznania.

Upadek zborów na tym terenie przypadł na lata osiemdziesiąte i dziewięćdziesiąte XVI w. – dotyczył on sześciu wspólnot.

Kolejne osiem zakończyło swoją działalność w latach 1634–1700. Większość zborów przetrwała jednak do końca XVII w., a niektóre funkcjonowały jeszcze w XIX i XX w.

Dość liczna grupa, licząca 26 zborów, rozlokowała się wzdłuż szlaku Frankfurt–Międzyrzecz–Poznań. Większość z nich powstała jeszcze przed końcem XVI w., w latach 1540–1580, i stanowiła niejako fundament sieci zborowej wielkopolskiej Jednoty w okresie sprzyjającym rozwojowi struktur kościelnych. Były to zbory w Skwierzynie⁶⁹ Międzyrzeczu⁷⁰, Lewicach⁷¹, Kaławie⁷², Lutomiu⁷³, Świętym Wojciechu⁷⁴, Goruńsku⁷⁵, Kursku⁷⁶, Międzychodzie⁷⁷, Pieskach⁷⁸, Ceraźdzu Kościelnym⁷⁹, Kęszycy⁸⁰, Policku⁸¹, Wierzbnie⁸², Przytocznej⁸³, Grochowie⁸⁴ i Gorzycy⁸⁵. Pozostałe zbory powstały w pierwszej połowie wieku XVII, między 1603 a 1646 r., i były to zbory w Wysokiej⁸⁶, Murzynowie⁸⁷, Nietoperku⁸⁸, Chylinie⁸⁹,

⁶⁹ Pierwszy zbor funkcjonował w kościele katolickim w latach 1540–1640, drugi zbor funkcjonował w latach 1637–1896 na surowym korzeniu, APP, ABCz, sygn. 1703, k. 8; AAP, AV 10, k. 95v–96.

⁷⁰ Pierwszy zbor funkcjonował w kościele katolickim w latach 1545–1603, drugi zbor funkcjonował w latach 1604–1910 na surowym korzeniu, APP, ABCz, sygn. 1703, s. 5; AAP, AV 3, k. 32, 138–142; AV 10, k. 40, 55 nn.

⁷¹ AAP, AV 3, k. 43.

⁷² Tamże, k. 45; AV 10, k. 36.

⁷³ AAP, AV 3, k. 35v.

⁷⁴ Tamże, k. 32v, 136v; AV 10, k. 67.

⁷⁵ APP, ABCz, sygn. 1703, k. 4; AAP, AV 3, k. 26, 140v, AV 10, k. 90.

⁷⁶ AAP, AV 10, k. 90v.

⁷⁷ Pierwszy zbor funkcjonował w kościele katolickim w latach 1551–1750, drugi zbor funkcjonował w latach 1600–1745 na surowym korzeniu, APP, ABCz, sygn. 1703, k. 4.

⁷⁸ AAP, AV 3 k. 26; AV 10, k. 26, 30v.

⁷⁹ AAP, AV 4, k. 49; AV 7, k. 55.

⁸⁰ AAP, AV 3, k. 26, 140; AV 10, s. 67, 68, 70–72.

⁸¹ APP, ABCz, sygn. 1703, k. 8; *Altes und Neues*, s. 116.

⁸² APP, ABCz, sygn. 1703, k. 8; AAP, AV 10, k. 165.

⁸³ APP, ABCz, sygn. 1703, k. 8.

⁸⁴ Zbor funkcjonował w 1580 r., nie posiadamy informacji jak długo, tamże, k. 4.

⁸⁵ Tamże, k. 8; *Altes und Neues*, s. 113–114.

⁸⁶ Zbor funkcjonował do 1603 r., nie posiadamy informacji o dacie założenia zboru, AAP, AV 3, k. 25v; AV 10, k. 36v nn.

⁸⁷ AAP, AV 3, k. 32v, 145; AV 10, k. 96v.

⁸⁸ AAP, AV 3, k. 32v, 140v; AV 10, k. 39v, 67–68, 72.

⁸⁹ APP, ABCz, sygn. 1703, k. 8.

⁵⁶ Pierwszy zbor funkcjonował w kościele katolickim w latach 1578–1642, drugi zbor funkcjonował w latach 1643–1904 na surowym korzeniu, APP, ABCz, sygn. 1703, k. 8.

⁵⁷ Tamże, k. 4.

⁵⁸ *Die Synoden*, s. 113; AAP, AV 10, k. 167.

⁵⁹ Pierwszy zbor funkcjonował w kościele katolickim w latach 1603–1662, drugi zbor funkcjonował w latach 1662–1904 na surowym korzeniu, APP, ABCz, sygn. 1703, k. 141.

⁶⁰ Tamże, k. 9.

⁶¹ Pierwszy zbor funkcjonował w kościele katolickim w latach 1612–1641, drugi zbor funkcjonował w latach 1641–1895 na surowym korzeniu, tamże, k. 8.

⁶² Tamże, k. 4.

⁶³ Tamże, k. 8.

⁶⁴ Tamże, k. 5.

⁶⁵ Tamże, k. 9.

⁶⁶ Tamże, k. 8; *Altes und Neues*, s. 85–88.

⁶⁷ *Altes und Neues*, s. 84.

⁶⁸ Tamże, s. 122–123.

Świniarach⁹⁰, Trzemesznie⁹¹ i Kalsku⁹². Jedynie w przypadku jedenastu (Skwierzyńska, Kursko, Międzychód, Pieski, Policko, Przytoczna, Murzynowo, Chycina, Świniały, Trzemeszno, Kalsk) istnieje pewność, że były to zbory niemieckie; w odniesieniu do pozostałych brak jest jednoznacznych informacji. Zbory w tej części powiatu funkcjonowały do pierwszej połowy XVII w., upadając w wyniku kontrreformacji oraz działań trybunału koronnego, który rewindykował świątynie i ich uposażenie. Kilka z nich zdołało jednak przetrwać do XIX w. (drugi zbor w Skwierzynie, Policku i Chycinie) a nawet do XX w. (drugi zbor w Międzyrzeczu, Pieskach, Świniarach i Trzemesznie).

Na trasie od Szczecina do Poznania funkcjonowała grupa trzynastu zborów. Powstały one w latach 1566–1649, obejmując tym samym wszystkie trzy interwały czasowe. Były to zbory we Wieleniu⁹³, Szamotułach⁹⁴, Ocieszynie⁹⁵, Dzierżaninie Wielkim⁹⁶, Dzierżaninie Małym⁹⁷, Zielonowie⁹⁸, Dębogórze⁹⁹, Piotrowie¹⁰⁰, Biernatowie¹⁰¹, Kocieniu Wielkim¹⁰², Kaładku¹⁰³ i Obrzycku¹⁰⁴. Najkrócej na tym szlaku funkcjonował zbor szamotulski – po czterech latach działalności w tamtejszej katedrze ówcześni dziedzice Szamotuł (Świdowie) przekazali świątynię braciom

czeskim. W 1628 r. po 48 latach istnienia upadł również zbor w Ocieszynie, gdy dziedzice zwrócili kościół katolikom. Pozostałe zbory przetrwały do końca XVII w., a pięć z nich – w Dzierżaninie Wielkim i Małym, Piotrowie, Kocieniu Wielkim oraz Obrzycku – utrzymało się aż do początku XX w.

Na szlaku Lipsk–Babimost–Zbąszyń–Poznań funkcjonowała skupiona przy zachodniej granicy województwa zwarta grupa dwunastu zborów, powstała w latach 1550–1652. Mieściły się w Zbąszyniu¹⁰⁵, Bukowcu¹⁰⁶, Łagowcu¹⁰⁷, Brójcach¹⁰⁸, Kręcku¹⁰⁹, Chociszewie¹¹⁰, Lutolu Suchym¹¹¹, Rogozińcu¹¹², Starym Dworze¹¹³, Chłastawie¹¹⁴ i w Babimoście¹¹⁵. Zbory te rozwijały się zarówno w pierwszym interwale czasowym, przypadającym na czas kształtowania się struktur kościelnych, jak i w drugim – związanym z walką o równouprawnienie innowierców. Większość z nich przetrwała do końca XVII w. Z kolei zbory w Chociszewie, Lutolu, Bukowcu i Rogozińcu upadły w latach 1604–1641 w wyniku działań kontrreformacyjnych, gdy zajmowane przez luteranów świątynie zostały zwrócone katolikom.

Wzdłuż szlaku prowadzącego ze Śląska przez Wrocław–Poznań–Toruń funkcjonowało dziesięć zborów, które powstawały na przestrzeni 148 lat – od 1530 do 1678 r.

⁹⁰ Tamże, k. 8; AAP, AV 3, k. 32v, 136v; AV 10, k. 67.

⁹¹ AAP, AV 10, k. 90v.

⁹² Zbor funkcjonował do 1633 r., nie posiadamy informacji o dacie założenia zboru, APP, ABCz, sygn. 1703, k. 5; AAP AV 3, k. 29v; AV 10, k. 90.

⁹³ Pierwszy zbor funkcjonował w kościele katolickim w latach 1566–1603, drugi zbor funkcjonował w latach 1680–1904 na surowym korzeniu, APP, ABCz, sygn. 1703, k. 4; *Altes und Neues*, s. 64.

⁹⁴ *Altes und Neues*, s. 142; A. Werner, *Geschichte der evangelischen*, s. 328.

⁹⁵ AAP, AV 18, k. 188 nn.

⁹⁶ A. Werner, *Geschichte der evangelischen*, s. 107.

⁹⁷ *Altes und Neues*, s. 111.

⁹⁸ APP, ABCz, sygn. 1703, k. 4; *Altes und Neues*, s. 107.

⁹⁹ *Altes und Neues*, s. 106.

¹⁰⁰ APP, ABCz, sygn. 1703, k. 8.

¹⁰¹ Tamże, k. 4; *Altes und Neues*, s. 104.

¹⁰² APP, ABCz, sygn. 1703, k. 5; *Altes und Neues*, s. 111–112.

¹⁰³ *Altes und Neues*, s. 112.

¹⁰⁴ APP, ABCz, sygn. 1703, k. 8.

¹⁰⁵ Tamże, k. 8; AAP, AV 3, k. 23–24, 129v–133v.

¹⁰⁶ APP, ABCz, sygn. 1703, k. 4; AAP, AV 10, k. 33v.

¹⁰⁷ APP, ABCz, sygn. 1703, k. 5; AAP, AV 10, k. 33v.

¹⁰⁸ Pierwszy zbor funkcjonował w kościele katolickim w latach 1590–1614, drugi powstał na surowym korzeniu, jednak nieznana jest data jego założenia, wiadomo, że przetrwał on do 1910 r., APP, ABCz, sygn. 1703, k. 4.

¹⁰⁹ Tamże, k. 5; M. Kuc-Czerep, *Zbory różnowiercze w Wielkopolsce w drugiej połowie XVI wieku*, w: AHPW, cz. 2, s. 144, 148.

¹¹⁰ AAP, AV 10, k. 31 nn.

¹¹¹ Tamże, k. 32v–33, 68v, 73–74v.

¹¹² APP, ABCz, sygn. 1703, k. 7.

¹¹³ Tamże, k. 8; AAP, AV 10, k. 34.

¹¹⁴ H. Merczyng, *Zbory i senatorowie protestancy w dawnej Rzeczypospolitej. Z mapą Dawnej Polski pod względem kościelnym ewangelickim*, Warszawa 1905, s. 24.

¹¹⁵ APP, ABCz, sygn. 1703.

Były to zbory w Poznaniu¹¹⁶, Gołaszynie¹¹⁷, Gostyniu¹¹⁸, Rydzynie¹¹⁹, Miejskiej Górze¹²⁰, Rawiczu¹²¹, Bojanowie Nowym¹²² i Waszkowie¹²³. Większość z nich przestała funkcjonować już w XVI i XVII w. – na skutek kontrreformacji, w wyniku której świątynie zajmowane przez gminy luterzańskie zostały zwrócone katolikom (Gostyń, Gołaszyn) lub na skutek prześladowań (Poznań, Miejska Górka). Pozostałe zbory przetrwały do końca XVII w. (Waszków), a niektóre aż do początku XX w. (Rawicz, Rydzyna i Nowe Bojanowo).

W niektórych z wymienionych miejscowości funkcjonowały dwa zbory. Pierwszy z nich zwykle mieścił się w świątyni katolickiej, którą użytkowali luterkańscy wierni. Jednak po odzyskaniu tych kościołów przez katolików gminy luterzańskie podejmowały starania o założenie nowych zborów na tzw. surowym korzeniu, w tych samych lokalizacjach. Ta praktyka nie była charakterystyczna wyłącznie dla zborów położonych wzdłuż ważnych szlaków handlowych – podobne sytuacje miały miejsce na terenie całej Rzeczypospolitej. W Wielkopolsce zjawisko to można było zaobserwować m.in. w Międzychodzie, Międzyrzeczu, Skwierzynie, Wschowie,

Przyczynie Górnej, Brójcach, Wolsztynie, Śmiglu oraz Osiecznej.

Rozmieszczenie zborów wzdłuż szlaków handlowych na terenie Wielkopolski było zdecydowanie bardziej skoncentrowane w zachodniej części województwa poznańskiego. W województwie kaliskim zbory występowały znacznie rzadziej i cechowały się większym rozproszeniem. Jedynym szlakiem na terenie województwa kaliskiego, wzdłuż którego powstały zbory, był trakt prowadzący z Krakowa w kierunku Poznania. W latach 1566–1607 uformowało się tam sześć zborów: w Pleszewie¹²⁴, Brzeziu¹²⁵, Żerkowie¹²⁶, Miłosławiu¹²⁷, Kórniku¹²⁸ oraz w Bninie¹²⁹. Najdłużej funkcjonował zbor w Brzeziu – aż do 1720 r., Miłosławiu i Żerkowie działały odpowiednio do 1627 i 1610 r. Pozostałe upadły już w latach dziewięćdziesiątych XVI w.

Analiza funkcjonowania zborów wzdłuż szlaków handlowych w Wielkopolsce wskazuje na wyraźną koncentrację ich rozmieszczenia w zachodniej części województwa poznańskiego, co wiązało się zarówno z napływem ludności niemieckiej, jak i dominacją języka niemieckiego w liturgii i życiu religijnym. Zbory te często zakładano wzdłuż uczęszczanych traktów. To właśnie tymi drogami przybywali nowi osadnicy z krajów niemieckich, a wraz z nimi niemieccy pastory oraz gotowe porządki kościelne. Potwierdzenie znajduje również twierdzenie, że jedynie nieliczne zbory upadły przed końcem XVI w. Większość z nich zakończyła swoją działalność w pierwszej połowie XVII w., głównie na skutek działań kontrreformacyjnych i prześladowań. Spora grupa przetrwała jednak aż do końca XVII w.

¹¹⁶ W Poznaniu gmina luterńska funkcjonowała w trzech zborach. Pierwszy miał charakter prywatny i znajdował się w Pałacu Górków, zlokalizowanym na rynku przy ul. Wodnej. Funkcjonował on w latach 1530–1541. Drugi zbor został otwarty w tym samym miejscu, ale był już zborom publicznym, a nabożeństwa odbywały się w językach polskim i niemieckim. Został zamknięty w 1592 r., po śmierci ostatniego z rodu Górków, Stanisława. Gmina musiała przenieść się w inne miejsce. W 1596 r. zajęła budynki na przedmieściach miasta, na tzw. Górze Czerwowskiej, dziś jest to teren dzielnicy Winiary (Wzgórze Winiarskie), *Altes und Neues*, s. 116–117; APP, ABCz, sygn. 1703, k. 8; E. Hauptmann, *Z przeszłości polskiego zboru ewangelicko-augsburskiego w Poznaniu*, Poznań 1924.

¹¹⁷ APP, ABCz, sygn. 1703, k. 4.

¹¹⁸ AAP, AV 12, k. 238; AV 16, k. 222;

¹¹⁹ AAP, AV 4, k. 201v; J. Supruniuk, *Charakter i wielkość osiedli. Miasta i miasteczka w Wielkopolsce w 2 połowie XVI wieku*, w: AHPW, cz. 2, s. 214; K. Chłapowski, *Przynależność własnościowa osiedli*, w: tamże, s. 253–254; M. Kuc-Czerep, *Zbory różnowiercze*, s. 143, 148.

¹²⁰ APP, ABCz, sygn. 1703, k. 4; *Altes und Neues*, s. 136.

¹²¹ APP, ABCz, sygn. 1703, k. 8

¹²² Tamże; *Altes und Neues*, s. 58–61.

¹²³ APP, ABCz, sygn. 1703, k. 3.

¹²⁴ AAP, AV 3, k. 327.

¹²⁵ Tamże, k. 362.

¹²⁶ AAP, AV 4, k. 100.

¹²⁷ AAP, AV 7, k. 72 v.

¹²⁸ APP, ABCz, sygn. 1703, k. 4.

¹²⁹ *Die Synoden*, s. 54, 63.

Kolonizacja niemiecka i struktura narodowościowa

Rozmieszczenie zborów luterzańskich miało charakter nieregularny. Zdecydowana koncentracja tych obiektów występowała wzdłuż zachodnich, północno-zachodnich i południowo-zachodnich granic województwa. Jest to zjawisko wybijające się na tle pozostałej części Wielkopolski, gdyż sieć zborowa w środkowej i wschodniej części województwa była raczej rzadka. Dysproporcja sieci zborowej na terenie obu województw była znacząca, co prezentuje mapa chronologicznego rozmieszczenia zborów. W części poznańskiej funkcjonowały 134 zbory luterzańskie, z kolei w kaliskiej zaledwie dwanaście tego typu obiektów sakralnych, które przetrwały do końca XVII w.¹³⁰

Jedną z przyczyn tej ciekawej geograficznej adaptacji wyznania luterńskiego w zachodniej części województwa, poza wspomnianymi stosunkami sąsiedzkimi, mogła być struktura narodowościowa społeczności zamieszkującej te tereny. Charakteryzowała się ona wyjątkowo dużym procentem ludności niemieckiej i niemieckojęzycznej. Z pewnością, po części, reformacji ulegali również miejscowi, spadkobiercy kolonizatorów niemieckich z przełomu XII i XIII w. Ruch migracyjny tamtego okresu był – jak niemal każda migracja – wyznacznikiem dynamicznego rozwoju społeczeństw. W historii migracje miały różny charakter (dobrowolny, przymusowy, stały, wahadłowy, wewnętrzny lub zewnętrzny) i nierzadko były wymuszone warunkami życia lub brakiem bezpieczeństwa¹³¹. Średniowieczna ekspansja ludności niemieckiej na wschód kontynentu miała zdecydowanie charakter zewnętrzny i związana była z przeludnieniem Europy Zachodniej. W pierwszym etapie nakierowana była na zasiedlenie terenów między Łabą a Odrą, a następnie Czech, Polski, Rusi

i Węgier¹³². Spora grupa Niemców napływała również ze Śląska¹³³. Badacze relacji polsko-niemieckich najczęściej wskazują na to, że ówczesna kolonizacja miała głównie charakter wiejski i wynikała przede wszystkim z sytuacji gospodarczej i społecznej, w jakiej znalazły się Niemcy. Ponadto sprzyjało jej zapotrzebowanie na osadnictwo w Polsce¹³⁴. Franciszek Bujak twierdził, że ludność polska zamieszkująca tereny m.in. Wielkopolski, Kujaw i Śląska nie miała siły do rozprzestrzeniania się i została wyparta przez silniejszą kulturę gospodarczą Niemiec. W *Historii osadnictwa* pisał: „pod naporem osadnictwa niemieckiego, reprezentującego wyższą kulturę gospodarczą, cofnął się znacznie tam, gdzie był pozbawiony oparcia o państwo; tam zaś, gdzie to oparcie posiadał, daleko trudniej dawał sobie radę z asymilacją przybyszów niemieckich, pozostających dzięki położeniu geograficznemu w stałych stosunkach z kulturą niemiecką”¹³⁵. Największe natężenie działań kolonizatorskich Niemców przypadało na drugą połowę XIII w. Wielu z nich zostało sprowadzonych przez istniejące już w Rzeczypospolitej niemieckie klasztory cystersów, kanoników regularnych czy joannitów¹³⁶. Wraz z nimi pojawili się kupcy i rzemieślnicy prezentujący wyższe kwalifikacje i nowe rozwiązania techniczne. W badaniach nad etnogenezą

¹³² J. Krasuski, *Polska – Niemcy. Stosunki polityczne od zarania po czasy najnowsze*, Wrocław 2009, s. 62.

¹³³ O. Lange, *Lokacja miast Wielkopolski właściwej na prawie niemieckim w wiekach średnich (z mapą)*, Lwów 1925, s. 12.

¹³⁴ K. Tymieniecki, *Kolonizacja i germanizacja Śląska w wiekach średnich*, Katowice 1937, s. 14–17. Historyk jednocześnie podaje w wątpliwość tezę, iż kolonizacja prowadzona na terenach Rzeczypospolitej wynikała z przeludnienia Niemiec lub miała charakter podobny do „wędrowek ludów”, ponieważ nie wywierała ona wielkich zmian w kraju macierzystym. Uznał, że ówczesna kolonizacja miała charakter raczej lokalny i żywiołowy, ale nie był to wielki ruch kolonizacyjny. Masowość miała utrudniać odległość, jaką do pokonania mieli migranci w drodze z Niemiec na terytorium Polski oraz fakt, że Polska zdaniem Tymienieckiego w średniowieczu wcale nie była wyludniona.

¹³⁵ F. Bujak, *Historia osadnictwa ziem polskich w krótkim zarysie*, Warszawa 1920, s. 34.

¹³⁶ Tamże, s. 35; J.K. Hładyłowicz, *Zmiany krajobrazu i rozwój osadnictwa w Wielkopolsce od XIV do XIX wieku z dodatkiem 2 map*, Lwów 1932, s. 52.

¹³⁰ M. Kuc-Czerep, *Zbory różnowiercze*, s. 146–147.

¹³¹ K. Głowiak, *Zjawisko migracji – rys historyczny*, „Historia i Polityka”, 2012, nr 8 (15), s. 290.

i historią migracji podkreśla się, że przybyśców zazwyczaj traktowano jak „obcych” lub w najlepszym przypadku tolerowano ich obecność¹³⁷. W przypadku Niemców musiała zaistnieć ta druga okoliczność. Ich przybycie na tereny Wielkopolski stanowiło bodziec do zmian na polu kulturowym, obyczajowym i prawnym, które w pierwszym szeregu przejęli i realizowali książęta i rycerstwo, sprowadzając na swoje tereny niemieckich osadników. Przykładem może być sam Poznań, do którego zarówno Przemysław I, jak i Bolesław Pobożny sprowadzili mnóstwo niemieckich rodzin¹³⁸. Upatrywali w nich szansę na podniesienie kultury i dochodów skarbowych. Według Oskara Langego przez niemal cały XIII w. ruch lokacyjny odbywał się na wschodnich terenach województwa, a dopiero pod koniec wieku skierował się w stronę południa, blisko granicy Śląska. W XIV w. lokacje zaczęły obejmować tereny między Notecią, Wartą i Wełną, a także Pałuków, Krajny i ziemi waleckiej¹³⁹. W tym czasie nastąpiły lokacje m.in. na północy: Wałcza, Frydlandu, Czaplinka, Trzemeszna, Tucznia i Czarnekowa; na zachodzie: Grodziska, Skwierzyny, Szamotuł, Trzciela, Babimostu i Międzychodu. Lokacje objęły także Bnin i Miłosław w województwie kaliskim. Wiek XV to przeorientowanie ruchu lokacyjnego głównie na tereny zachodnie województwa. Powstały wówczas m.in. Lwówek, Brójce, Brodnica, Lewice, Obrzycko, Wieleń, Ujście, czyli miejscowości, w których później, w XVI i XVII w. zawiązały się gminy luterzańskie, co daje nieodparte wrażenie zamknięcia pewnej klamry historycznej.

Wraz z niemieckimi kolonizatorami na teren Wielkopolski dostawały się niemieckie wzory kulturowe i prawne. Były one dla miejscowych na tyle atrakcyjne, że

adaptowali je na swoje potrzeby. Zjawisko tego typu antropologowie i antropologowie historii wiążą z pojęciem miejsca i przestrzeni, badając relacje między nimi a intencjami ludzkich działań w odniesieniu do miejsca i czasu. Geograf i twórca geografii humanistycznej Yi-Fu Tuan w swoich analizach dotyczących miejsca i przestrzeni śledził m.in. ich wieloaspektowość, motyw osiedlania się ludzi w danym miejscu, przenoszenia ze sobą doświadczeń, przyzwyczajęń, rytuałów, co jest dość istotne dla niniejszego tekstu szczególnie w zakresie kwestii wyznaniowej. Dostrzegł on, że człowiek wybiera i organizuje przestrzeń, oznacza ją swoimi doświadczeniami, tak aby ta odpowiadała jego biologicznym i społecznym potrzebom¹⁴⁰. Podobnie decyzja kolonizatorów o migracji, a w jej konsekwencji o adaptacji do nowych warunków. W Wielkopolsce zaowocowało to m.in. przyswojeniem niemieckiego prawa. W oparciu o nie na terenie całej Rzeczypospolitej powstało blisko 800 osad miejskich i wiejskich, a dużą część z nich założono w Wielkopolsce. W wielu polskich osadach również przenoszono ludność polską z prawa polskiego na magdeburskie. Miało to charakter na tyle intensywny, że do XIV w. większość miast polskich była lokowana już na prawie niemieckim. W Wielkopolsce pierwszymi miastami lokowanymi na tym prawie były Gniezno (1243) oraz Poznań (1253)¹⁴¹. Z czasem też Niemcy zdominowali miasta, przez co zaczęto ich utożsamiać z mieszczaństwem, a jak twierdzi Jerzy Krasuski, stało się to nawet przyczyną zahamowania rozwoju mieszczaństwa polskiego¹⁴². Na wsiach jednak niemiecka kultura gospodarcza pozwoliła przekształcić nieprzystosowane dotąd ziemie wielkopolskie w grunty

¹³⁷ K. Głowiak, *Zjawisko migracji*, s. 92.

¹³⁸ J. Łukaszewicz, *Obraz historyczno-statystyczny miasta Poznania w dawniejszych czasach*, t. 1, Poznań 1838, s. 60; Z. Kaczmarczyk, *Ustrój miasta lokacyjnego*, w: *Dzieje Poznania*, t. 1, s. 186.

¹³⁹ O. Lange, *Lokacja miast*, s. 41–44.

¹⁴⁰ Yi-Fu Tuan, *Przestrzeń i miejsce*, s. 13–16.

¹⁴¹ *Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski obejmujący dokumenta tak już drukowane, jak dotąd nie ogłoszone sięgające do roku 1400*, t. 1: *Zawiera numera 1–616*, t. 1, wyd. I. Zakrzewski, Poznań 1877, nr 240, s. 203–204; tamże nr 321, s. 285–287; O. Lange, *Lokacja miast*, s. 17.

¹⁴² J. Krasuski, *Polska – Niemcy*, s. 63.

orne¹⁴³. Kolonizacja przyniosła wolność od licznych ciężarów i posług na rzecz państwa, przekształcenie wsi w osady, daleko idące zmiany w uprawie roli (system trójpłowy: zasiew ozimy, jary i ugor), wprowadzenie gospodarki czynszowej, opartej na pieniądzu i zbożu¹⁴⁴. Niemiecka ludność miast i wsi również ulegała procesom asymilacji. Sprzyjało temu przyswojenie języka polskiego niezbędnego do utrzymania kontaktów handlowych i towarzyskich, a jednocześnie wpływ niemieckiej kultury także utrwał się w różnych dziedzinach życia. W języku, poprzez adaptacje niektórych nazw funkcji urzędniczych (burmistrz, wójt, gmina), a w architekturze poprzez przeniesienie do Polski i utrwalenie schematu budowania miast z prostopadłymi ulicami, kwadratowymi rynkami z ratuszem i swoistej dla Niemców zabudowy tzw. facherwerków¹⁴⁵.

Przez cały XVI i XVII w. tereny wzdłuż zachodniej granicy Wielkopolski, zamieszkałe wcześniej przez Niemców, stały się naturalnym środowiskiem dla ruchów reformacyjnych oraz rozwoju struktur Kościoła luterańskiego. Po trzystu latach wspólnej koegzystencji i akulturacji sposób życia niemieckiego społeczeństwa nadal pozostawał atrakcyjny dla Wielkopolan. Trasami, które przemierzali kupcy, do Wielkopolski trafiała literatura protestancka, niemieccy osadnicy wyznający nową religię, a wraz z nimi pierwsi kaznodzieje i ministrowie. Wcześniejsza obecność Niemców na tych terenach niewątpliwie ułatwiła w XVI w. recepcję wyznania luterańskiego tak wśród miejscowych Niemców, jak i Polaków. Jolanta Dworaczkowa twierdziła jednak, że w Wielkopolsce wyznanie luterańskie w pierwszej kolejności znajdowało zainteresowanie wśród niemieckiej ludności

z powodu identyfikacji narodowej i językowej¹⁴⁶. Według niej był to fundamentalny czynnik przyspieszający protestantyzację, twierdziła wręcz, że „napływowa ludność niemiecka wszędzie była bardziej podatna na reformację niż autochtoni i w konsekwencji luteranizm odgrywał rolę germanizacyjną”¹⁴⁷. Rozpoczęty w połowie XVI w. ponowny napływ ludności niemieckiej do Wielkopolski nie był już tak liczny i zorganizowany, jak za czasów pierwszej kolonizacji, ale była to akcja spontaniczna, wywołana sytuacją wewnętrzną i niepokojami na tle polityczno-religijnym¹⁴⁸. Ponadto migracja ta miała charakter już nie tylko miejski, ale objawiała się równomiernie zarówno w miastach, jak i na wsiach, przez co wydawała się trwalszym zjawiskiem¹⁴⁹. Skupiska ludności niemieckiej występowały wówczas w powiecie wałeckim, w dobrach niemieckich rodzin Golców lub Wedlów, miastach starostwa drahimskiego, na skraju powiatu poznańskiego, w okolicach Międzyrzecza, Skwierzyny i w Brójcach. Jednak miejscem o największej koncentracji napływowej ludności, wśród której luteranizm zakorzenił się najsilniej, była ziemia wschowska. Zamieszkiwało ją wiele rodzin szlacheckich przybyłych do Wielkopolski ze Śląska oraz wpływowych polskich rodzin magnatów, którzy dokonali konwersji, jak Leszczyńscy lub Ossowsky, i przyjmowali w swych dobrach innowierców¹⁵⁰. Miejscowości, w których wyznanie luterańskie pojawiło się wraz z niemieckimi mieszkańcami, nierzadko pokrywały się z ośrodkami o średniowiecznej metryce, lokowanymi na prawie niemieckim przez pierwszych kolonizatorów między XII

¹⁴³ J. Piruta, *Zarys dziejów mniejszości niemieckiej w Polsce. Przegląd działalności politycznej, społecznej i kulturowej*, „Miscellanea Historico-luridica”, 19, 2020, 2, s. 49.

¹⁴⁴ Por. F. Bujak, *Historia osadnictwa*, s. 36–37; J.K. Hładyłowicz, *Zmiany krajobrazu*, s. 52.

¹⁴⁵ D. Matelski, *Relacje polsko-niemieckie na ziemiach polskich do zakończenia II wojny światowej*, w: *Niemcy*, red. L.M. Nijakowski, Warszawa 2016, s. 17.

¹⁴⁶ J. Dworaczkowa, *Reformacja a problemy narodowościowe*, s. 82–83; *taż*, *Reformacja w Wielkopolsce*, s. 558.

¹⁴⁷ J. Dworaczkowa, *Reformacja a problemy narodowościowe*, s. 79.

¹⁴⁸ S. Inglot, *Kolonizacja wewnętrzna a napływ Niemców do Polski od XVI–XVIII w.*, Kraków 1945, s. 21–22.

¹⁴⁹ S. Kutrzeba, *Historia ustroju Polski w zarysie*. Korona, Poznań 2001, s. 50–54; Z. Kaczmarczyk, *Kolonizacja niemiecka na wschód od Odry. Z 7 mapkami*, Poznań 1945, s. 41.

¹⁵⁰ F. Bujak, *Historia osadnictwa*, s. 38.

a XV w. Do takich wysp stałego osadnictwa ludności niemieckiej, na których można odnotować w XVI w. obecność luteranów, zaliczyć należy dobra należące do opactwa cystersów i zakonu joannitów w okolicach Paradyża, Bledzewa, Kalska i Kaławy, do których w XII–XV w. zakonnicy sprowadzali niemieckich osadników.

Także szlachta i możnowładztwo wielkopolskie chętnie korzystali z tej koniunktury, zasilając swoje majątki nowymi osadnikami. Od 1620 r. do Wielkopolski zaczęła docierać trzecia fala kolonizacji, która trwała nieprzerwanie do końca XVII w. Do Rzeczypospolitej ponownie napływała ludność pograniczna ze Śląska, Czech, Brandenburgii i Pomorza, zmuszona uciekać przed prześladowaniami religijnymi w swoich krajach. Ruch ten nasilił się w latach trzydziestych i czterdziestych XVII w. w trakcie wojny trzydziestoletniej. W chwili, kiedy w Europie Zachodniej rozgrywały się poszczególne fazy konfliktu między państwami sprzymierzonymi z katolickimi Habsburgami a Unią protestancką, prześladowani innowiercy z terenów Czech, Śląska czy Saksonii przedostawali się do względnie tolerancyjnej Rzeczypospolitej przez południowo-zachodnią granicę województwa wielkopolskiego. Osiedlali się głównie na zachodzie województwa poznańskiego oraz na pograniczu śląsko-wielkopolskim. Nowi przybysze nadal byli atrakcyjni dla miejscowej ludności. Spotykali się z przychylnością miejscowej szlachty, która licząc na rozwój okolicznych miast, z chęcią zapraszała ich do swych majątków ziemskich. Luterkańscy uciekinierzy przybywali do Wielkopolski całymi gminami wyznaniowymi, z własnymi ministrami, dyscypliną i porządkami kościelnymi, które nierzadko adaptowano bez żadnych zmian. Taka sytuacja miała miejsce m.in. w zborach w Rawiczu, Międzyrzeczu czy Swarzędzu¹⁵¹. Dość istotną kwestią, która odróżniała

siedemnastowieczną kolonizację od jej średniowiecznego odpowiednika, było przywiązanie nowych osadników do języka ojczystego jako źródła tożsamości. W efekcie od połowy XVI w. Kościół luterński w Wielkopolsce zaczął mieć silnie niemiecki charakter. Wrażenie to potęgował fakt, iż przybycie niemieckich luteranów po 1630 r. zbiegło się z momentem, w którym luterński Kościół w Wielkopolsce przechodził głęboki kryzys. Przejawiał się on załamaniem struktur kościelnych, poprzedzonych utratą przywództwa po wyjeździe na Litwę ostatniego superintendenta Samuela Dambrowskiego oraz coraz skuteczniejszej akcji kontrreformacyjnej Kościoła katolickiego, która przyczyniła się do upadku wielu gmin¹⁵². Niemieccy osadnicy zasilali opustoszałe zbory we wsiach czy miasteczkach lub otwierali nowe w nowo lokowanych miastach, często zakładanych wyłącznie z myślą o obsadzeniu ich świeżą emigracją. Zwyczajowo nowe miasta czy tzw. miasta podwójne (*Döppelstädte*) powstawały na gruncie starej wsi lub przy istniejących już ośrodkach miejskich¹⁵³. Przykładem takich miejscowości, założonych z myślą o emigracji śląskiej i niemieckiej, były: Nowa Wschowa (1633), Osieczna (1635), Bojanowo (1638), Obrzycko (1638), Rawicz (1638), Swarzędz (1638), Szlichtyngowa (1644), Zaborowo koło Leszna (1644), Rakoniewice (1662) i Międzybóże (1671)¹⁵⁴. Właściciele tych miejscowości wydawali przywileje lokacyjne, w których zapewniali przybyszom miejsce pod wystawienie zboru, tym samym gwarantowali wolność praktyk religijnych oraz wybór władz szkolnych i duchownych. Aby zachęcić emigrantów do zasiedlania nowych miast, często obiecywano im zwolnienia z większości świadczeń dworskich

¹⁵¹ G. Smend, *Die Ordinationen*, s. 78–120; AAP, Zespół nieopracowanych akt dotyczący gminy luterkańskiej św. Krzyża w Swarzędzu.

¹⁵² G. Smend, *Geschichtlicher Überblick*, w: *Die Synoden*, s. 24–26.

¹⁵³ Z. Kulejewska-Topolska, *Nowe lokacje miejskie w Wielkopolsce od XVI do końca XVII wieku. Studium historyczno-prawne*, Poznań 1984, s. 7–8; M. Słoń, *Miasta podwójne i wielokrotnie w średniowiecznej Europie*, Wrocław 2010, s. 9, 16.

¹⁵⁴ Z. Kulejewska-Topolska, *Nowe lokacje miejskie*, s. 8.

i kościelnych¹⁵⁵. Emblematycznym przykładem miasta założonego z myślą o stworzeniu wieloreligijnej enklawy był Swarzędz koło Poznania. Jego właściciel Zygmunt Grudziński, wojewoda kaliski, inowrocławski i kasztelan biechowski, w 1621 r., jeszcze przed lokacją miasta, wydał przywilej pozwalający osiedlić się w Swarzędzu poznańskim Żydom, a w 1630 r. wystawił przywilej, w którym nadał luteraniskim emigrantom prawo do zbudowania sobie kościoła, zwolnił ich z opłat i uchronił przed roszczeniami duchowieństwa katolickiego¹⁵⁶. Cztery lata później do miejscowego zboru dołączyła gmina poznańska, która z uwagi na kontrreformacyjną politykę Zygmunta III Wazy została zmuszona do opuszczenia Poznania. Dopiero w 1638 r. Grudziński wystawił przywilej lokacyjny zatwierdzony przez Władysława IV Wazę, w którym powtórzył wszystkie uprzednio wydane nadania i gwarancje wyznaniowe¹⁵⁷.

Dość symptomatycznym zjawiskiem, które wyłoniło się z nowego, siedemnastowiecznego osadnictwa protestanckiego był fakt, że niemieckie gminy niekoniecznie chciały włączać się w dotychczasową strukturę kościelną. Część z nich pozostała autonomiczna. Jednocześnie członkowie tych zborów, które zdecydowały się przyłączyć do Jednoty wielkopolskich kościołów, zdominowali jej struktury. Na synodzie generalnym luteranów w Wilkowie w 1634 r. podjęto decyzję, że odtąd najwyższy urząd kościelny – superintendenta, będą sprawować wyłącznie luteranie pochodzenia niemieckiego, polskiej szlachcie pozostawiono pełnienie funkcji świeckich seniorów okręgowych¹⁵⁸. Według Dworzaczkowej zdecydowana dominacja ludności niemieckiej w ówczesnym wielkopolskim Kościele

luteraniskim wpłynęła na ukształtowanie się stereotypu Polak = katolik, Niemiec = protestant¹⁵⁹. Jak silna była obecność i wpływ niemieckich luteranów na zachodnich kresach Wielkopolski i Korony, niech świadczą chociażby problemy, z jakimi zmagali się sami luteranie, którzy w dobie walk sejmowych o równouprawnienie religijne borykali się z brakiem szlacheckich przedstawicieli posługujących się językiem polskim, mogących reprezentować sprawę innowierców w trakcie sesji. Według zapisów protokołu synodu bojanowskiego (30 IX 1677) największy problem ze znajomością języka polskiego miały zbory w dystrykcie międzyrzeckim¹⁶⁰. O sile i intensywności adaptacji na tych terenach niemieckich protestantów świadczy również fakt, że niemal zaraz po sprowadzeniu do Poznania zakonu jezuitów (1571) pierwszym kierunkiem ich misji były właśnie tereny zachodniej i północnej części województwa. Decyzja ta była bardzo przemyślana, gdyż wysyłano tam zakonników posługujących językiem niemieckim lub pochodzących z Niemiec. Celem było dotarcie do garstki katolickich wiernych pozostawionych bez posługi duszpasterskiej w okolicach Międzyrzecza, Bledzewa i Trzemeszna oraz nawrócenie jak największej liczby protestantów. *Kronika mała* jezuitów poznańskich wspomina o takich nawróceniach. W latach 1576–1690 zakonnicy zdołali nawrócić co najmniej 150 osób¹⁶¹.

Obraz, jaki wyłania się z analizy wszystkich trzech etapów kolonizacji, pokazuje, że niemieckich przybyszów osiedlających się na terenach Wielkopolski nie traktowano jak elementu obcego, a tym bardziej wrogiego. Treści, które ze sobą przynosili, nie wywoływały gremialnego sprzeciwu, przynajmniej nie wśród szlachty i mieszczaństwa. Wydaje się, że warunki

¹⁵⁵ Tamże, s. 46; J. Wijaczka, *Reformacja w miastach prywatnych*, s. 388–391; J. Dworzaczkowa, *Reformacja a problemy narodowościowe*, s. 87.

¹⁵⁶ A. Werner, *Geschichte der evangelischen*, s. 380–381.

¹⁵⁷ Ch.S. Thomas, *Altes und Neues vom Zustande*, s. 93–94; *Dzieje Swarzędza*, red. S. Nawrocki, Poznań 1988, s. 31.

¹⁵⁸ *Die Synoden*, s. 25.

¹⁵⁹ J. Dworzaczkowa, *Reformacja a problemy narodowościowe*, s. 79.

¹⁶⁰ *Die Synoden*, s. 153.

¹⁶¹ *Kronika Jezuitów poznańskich (młodsza)*, t. 1: 1570–1653, oprac. L. Grzebień, J. Wiesiołowski, tłum. K. Kaczor, Poznań 2004.

i możliwości adaptacyjne tej społeczności w XVI i XVII w. można zaliczyć do sprzyjających i przebiegających paralelnie do okoliczności, które istniały w okresie kolonizacji średniowiecznej. Silne zafascynowanie niemiecką kulturą trwało mniej więcej do drugiej połowy XVI w., czyli do momentu, kiedy kontrreformacja weszła w Rzeczypospolitej w fazę realizacji, protektorzy reformacji powracali na łono Kościoła łacińskiego i pojawiły się pierwsze rysy na współpracy wyznań protestanckich. Sprzyjał temu również fakt, że znaczenia nabierała kwestia narodowościowa. Wśród polskiej szlachty następował wzrost świadomości narodowej, górę zaczęły brać nastroje antyniemieckie, które rezonowały z antyprotestancką działalnością Kościoła. Kulminację znalazły one w restrykcjach po zakończeniu wojny polsko-szwedzkiej w latach 1655–1660, kiedy uznano protestantów za szwedzkich sprzymierzeńców¹⁶². Protestanci, którzy w drugiej połowie XVII w. na skutek kontrreformacji byli poddawani dyskryminacji i pozbawiano ich możliwość wystawiania nowych zborów, wsparli luterzańskich Szwedów, licząc na to, że wspólnota wyznaniowa będzie miała wpływ na zmianę ich sytuacji w zakresie swobody wyznaniowej oraz pozycji politycznej. Niestety dla wielkopolskich luteranów wojska szwedzkie, wkraczając do polskich miast, paliły przedmieścia, kościoły i klasztory katolickie, a także szpitale. Za nimi do miast wchodzili Brandenburczycy, którzy w niczym nie ustępowali Szwedom w brutalności. Również niszczyli miejsca święte i grabili miasta. Takie działania sprawiły, że wielkopolscy protestanci, podejrzani o działalność szpiegowską na rzecz najeźdźcy, zapłacili dalszym ograniczeniem praw wyznaniowych i miejskich oraz odwetami społeczności katolickich

w miastach wielowyznaniowych¹⁶³. Przykładem jest konflikt, do którego doszło między wspólnotami w Osiecznej koło Leszna¹⁶⁴. Po wyparciu Szwedów z Leszna w 1565 r. polskie wojska w ramach odwetu na miejscowych protestantach spaliły budynek zboru luterńskiego w Osiecznej i rozpoczęło prześladowania członków tej gminy. Mimo że gmina, dzięki poparciu Jana Opalińskiego, właściciela Osiecznej, po latach odbudowała kościół i sprowadziła nowego pastora, między jej członkami a parafią katolicką narastało napięcie. Powodów animozji było zapewne wiele, a jedną z nich były dotkliwe skutki wojny polsko-szwedzkiej¹⁶⁵.

Sytuacja religijna i społeczno-polityczna

Poza czynnikami narodowościowymi i kulturowymi istniały również inne, nie mniej istotne przyczyny rozwoju reformacji protestanckiej. Wśród nich były kwestie teologiczne i dogmatyczne, które zadecydowały o tym, że na terenie zdominowanym przez wyznanie katolickie przyjęło się inne wyznanie chrześcijańskie. Co zatem leżało u podstaw zmiany, która zaowocowała tym, że luteranizm stał się dla części Wielkopolan atrakcyjniejszy? Być może tym czynnikiem była inna niż dotychczasowa forma relacji z Bogiem, bardziej bezpośrednia, z pominięciem pośredników w osobach Maryi i świętych. A może dużo bardziej przystępna dla szlachty była również inna droga do rozgrzeszenia, która pomijała bezpośrednią spowiedź i ascezę, a skupiała się wyłącznie na wierze w Chrystusa. Niebagatelna dla rozkrzewiania nowej wiary była możliwość czytania Pisma Świętego w językach narodowych: w języku niemieckim (od 1522 r. Nowy Testament, a od 1543 r. Biblia w przekładzie

¹⁶² K. Kościelniak, *Wpływ wojen północnych XVII i XVIII w. na postawy i relacje mieszkańców Poznania różnych wyznań*, „Studia Historyczne”, 62, 2019, 1, s. 46; S. Litak, *Od Reformacji do Oświecenia. Kościół katolicki w Polsce nowożytnej*, Lublin 1994, s. 28, 65.

¹⁶³ J. Tazbir, *Reformacja w Polsce. Szkice o ludziach i doktrynie*, Warszawa 1993, s. 242.

¹⁶⁴ A. Gendera, *Konflikt katolicko-ewangelicki w Osiecznej w latach 1656–1769*, „Acta Universitatis Lodzensis. Folia Historica”, 98, 2017, s. 46.

¹⁶⁵ Tamże, s. 47; A. Werner, *Geschichte der evangelischen*, s. 391.

Marcina Lutra) oraz polskim. Od 1553 r. w kręgach protestanckich dostępny był już Nowy Testament w przekładzie Jana Seklucjana i Stanisława Murzynowskiego. Pojawił się Nowy Testament królewiecki, kalwińska Biblia brzeska i Biblia gdańska¹⁶⁶. Wydaje się w końcu, że szczególnie istotna dla recepcji wyznania luterńskiego w Wielkopolsce była obecność w okresie prerreformacyjnym na terenie Wielkopolski innych niekatolickich wyznań. Z antropologicznego punktu widzenia występowanie podobnych zdarzeń na określonym terytorium oraz pamięć zbiorowa o nich mogły mieć istotny wpływ na późniejszą recepcję luteranizmu. Przykładem jest rozwój husytyzmu i haseł reformy kościelnej głoszonych przez zwolenników Jana Husa szczególnie na terenie południowej Wielkopolski, a które zapewne pozostawiły pewien rodzaj kodu kulturowego, ułatwiającego recepcję późniejszych heterodoksyjnych prądów religijnych¹⁶⁷. Przeglądając się bliżej treści poglądów głoszonych w XV w. przez zwolenników Husa, które koncentrowały się na opozycji wobec papieża, duchowieństwa, żądania sekularyzacji dóbr kościelnych i komunii pod dwiema postaciami, a także zwiększenia roli świeckich w Kościele kosztem uprzywilejowanej pozycji duchowieństwa, dostrzec można prostą analogię z hasłami głoszonymi przez późniejszych zwolenników Lutra¹⁶⁸. Nie bez przyczyny, jak zauważa Paweł Kras, część historyków uznaje husytyzm za wczesną reformację, a samego Jana Husa za prekursora nurtu, który zapowiadał pojawienie się Lutra¹⁶⁹. W Wielkopolsce

powyższe założenia zarówno Husa, jak i Lutra padły na podatny grunt, szczególnie wśród krytyków władzy duchownej, których nie brakowało wśród wpływowej szlachty. Krytyka władz kościelnych oraz duchowieństwa katolickiego sprowadzała się do zarzutów dotyczących uprzywilejowanej pozycji Kościoła oraz jego instytucji. Co ciekawe i zapewne nieprzypadkowe, zasięg husytyzmu w Wielkopolsce obejmował w dużej mierze te same tereny, na których później pojawił się luteranizm. Badania Jana Macka oraz Pawła Krasa na temat rozwoju husytyzmu na Pomorzu i w Wielkopolsce wykazują, że husytyzm zadomowił się w południowej, południowo-zachodniej i północno-wschodniej części województwa wokół takich miast jak Zbąszyń, Kłebowo, Wolsztyn oraz Gostyń, czyli na terenach, na których sto lat później pojawiły się hasła Marcina Lutra i zbory luterzańskie¹⁷⁰. Co więcej, w czasie wielkiej wyprawy husytów nad Bałtyk w 1433 r., część tras, którymi się wówczas poruszali, pokrywała się ze szlakami handlowymi, służącymi w XVI w. kupcom i handlarzom do przewożenia ksiąg i pism reformatorów, a także braciom czeskim w drodze do Prus Książęcych. Szlaki te prowadziły głównie przez Bydgoszcz, Tczew aż do Gdańska¹⁷¹.

Podobne analogie dotyczyły tych warstw społecznych, które przyswajały myśl i zasady obu wyznań. Husytyzm znajdował zrozumienie przeważnie wśród szerokich warstw ludowych, drobnych mieszczan i niższej szlachty. Z kolei luteranizm zaadaptował się wśród szlachty, magnaterii i patrycjatu miejskiego. Czynnikiem, który pozwolił na rozwój obu wyznań, był status oraz udział osób świeckich w strukturach kościelnych. Ponadto istotną analogią, łączącą oba nurty religijne – husytyzm

¹⁶⁶ R. Pietkiewicz, „Pismo Święte w języku polskim w latach 1518–1638. Sytuacja wyznaniowa w Polsce a rozwój edytorstwa biblijnego”, [praca doktorska], Wrocław 2002, s. 69–71.

¹⁶⁷ W. Świeboda, *Jak poznać heretyka? Interrogatorium antyhusyckie używane w metropolii gnieźnieńskiej*, „Studia Źródłoznawcze”, 51, 2013, s. 125.

¹⁶⁸ P.P. Repczyński, *Początki luteranizmu*, s. 33; J. Macek, *Husyci na Pomorzu i w Wielkopolsce*, Warszawa 1955. Program reformy husyckiej Kościoła został zawarty w czterech artykułach praskich, przyjętych w 1420 r., P. Kras, *Husyci w piętnastowiecznej Polsce*, Lublin 1998, s. 14, 165–167.

¹⁶⁹ Por. P. Kras, *Husyci*, s. 13; M. Hintz, *Jan Hus i Marcin Luter – kontynuacje i teologiczne uzupełnienia*, w: *Jan Hus. Życie i dzieło. W 600. rocznicę*

śmierci, red. A. Paner, M. Hintz, Gdańsk 2017, s. 172; P. Chaunu, *Czas reform. Historia religii i cywilizacji (1250–155)*, przeł. J. Grosfeld, Warszawa 1989, s. 256.

¹⁷⁰ P. Kras, *Husyci*, s. 115.

¹⁷¹ Por. mapa „Wielka wyprawa husytów nad Bałtyk w 1433 r.”, w: J. Macek, *Husyci na Pomorzu*, s. 73; *Drogi handlowe w Polsce*, [mapa].

i luteranizm, była niechęć do wyższego duchowieństwa wśród przedstawicieli szlachty i magnaterii. Wśród husytów na tym tle wyróżniał się sędzia poznański Abraham ze Zbąszynia, jeden z najzamożniejszych wielkopolskich szlacheiców, który stał się propagatorem i przywódcą idei Husa w Wielkopolsce. Był przyjacielem i sprzymierzeńcem Spytką z Melsztyna, przywódcy husytów w Polsce. Abraham Zbąski opowiadał się za hasłami walki z wpływami Kościoła katolickiego, obciążeniami kościelnymi oraz sekularyzacją dóbr kościelnych¹⁷². Spory o dziesięcinę kościelną sprzymierzyły wówczas szlachtę z husytami¹⁷³. Luteranizm z kolei znalazł obrońców w wielkich rodach magnackich i szlacheckich, jak Leszczyńscy, Górkowie, Bojanowscy, Tomicczy czy Ossowsky¹⁷⁴. W tym kontekście niezwykle wyglądają analogie antagonizmów, jakie zachodziły między szlachtą a katolickim duchowieństwem w okresie działalności husytów i reformacji, które to w ogromnym stopniu przyczyniły się do przechodzenia wielkopolskiej szlachty na stronę protestantów.

Trzeba powiedzieć jasno, że reformacja i poszczególne denominacje protestanckie, w tym wielkopolscy luteranie, nie mogłyby zaistnieć w okolicznościach prawno-politycznych na terenie Królestwa Polskiego, gdyby nie wsparcie szlachty biorącej udział w życiu politycznym kraju. Od czasów Zygmunta I Starego królowie polscy wraz z władzami duchownymi prowadzili politykę antyreformacyjną, a od momentu wstąpienia na tron Zygmunta III Wazy jawnie kontrreformacyjną. Zygmunt I w latach w 1520–1540 (3 III 1520, 24 VII 1520, 22 VIII 1520, 7 III 1523, 5 IX 1523, 4 II 1534) wydawał edykty zmierzające do ograniczenia działalności luteranów i pozostałych innowierców na

terenie Rzeczypospolitej¹⁷⁵. Edykty zygmuntofskie nie zostały zniesione przez jego następców, co doprowadziło w końcu do wygaszenia tego ruchu religijnego i społecznego. Istotnym problemem tak dla luteranów, jak i pozostałych denominacji protestanckich był brak osobowości prawnej. To sprawiało, że struktury kościelne Kościoła luterńskiego nie były uznawane za instytucje oficjalne, a walka o jego prawa polityczne była utrudniona. Dodatkowo nieuregulowany status prawny sprawiał, że zbory nie mogły posiadać oficjalnego majątku, w związku z czym bez środków na utrzymanie budynków sakralnych i opłacenie ministrów trudno było im podtrzymać wspólnotę. Los wielkopolskich zborów zależał zatem od przychylności i pomocy stanu szlacheckiego. W pewnym momencie sytuacja dojrzała do tego stopnia, że wolność wyznaniową wielkopolskich luteranów wyznaczał zakres wolności szlacheckiej. W jej ramach szlachta udzielała luteranom schronienia w swych majątkach, gwarantowała wolność wyznania i nieraz finansowo zabezpieczała istnienie wspólnot, nierzadko przekazując im dotychczasowe kościoły katolickie. Praktyka ta przybrała na sile po śmierci Zygmunta Starego (1548), kiedy na tronie *de facto* zasiadł Zygmunt August, uchodzący wśród innowierców za władcę im sprzyjającego, a z pewnością nienastawionego do nich konfrontacyjnie. Wówczas w wielu dobrach szlacheckich rozpoczął się aktywny proces przekazywania kościołów katolickich oraz placów pod budowę zborów na surowym korzeniu¹⁷⁶. Za tą przychylnością, a czasem i liczną konwersją szlachty na nowe wyznania, stała inna przyczyna. Od początku XVI w. wśród

¹⁷² J. Macek, *Husyci na Pomorzu*, s. 110, 120–121.

¹⁷³ Tamże, s. 116, 124–125.

¹⁷⁴ G. Schramm, *Szlachta polska*, s. 101–102.

¹⁷⁵ M. Ptaszyński, *Reformacja w Polsce a dziedzictwo Erazma z Rotterdamu*, Warszawa 2018, s. 193–205, 220–221, 331; T. Wotschke, *Geschichte der Reformation in Polen*, Leipzig 1991, s. 27.

¹⁷⁶ Podobne spostrzeżenia widać u J. Wijaczki, *Reformacja w Koronie w XVI w. – sukces czy niepowodzenie?*, „Gdański Rocznik Ewangelicki”, 8, 2014, s. 14; J. Tazbir, *Państwo bez stosów. Szkice z dziejów tolerancji w Polsce XVI i XVII wieku*, Warszawa 2009, s. 59.

sporej części szlachty, a także mieszczaństwa, zaczęły dominować nastroje mocno antyklerykalne, które upust znajdowały w krytyce władz kościelnych i przedstawicieli stanu duchownego. Sporo uwagi poświęcano potrzebie zniesienia obciążeń związanych z dziesięciną, czynszami na rzecz Kościoła (te spotykały się z dużym oporem w miastach), a jednocześnie brak zgody na jego opodatkowanie radykalizował nastroje antykościelne szlachty¹⁷⁷. Punktem zapalnym była także kwestia zakresu jurysdykcji kościelnej, w której kompetencji leżały procesy o dziesięcinę i czynsze między duchownymi a świeckimi. To właśnie w sferze materialnej zarówno Aleksander Brückner, jak i Urszula Augustyniak upatrywali przyczyn niechęci szlachty do stanu duchownego¹⁷⁸. Opór, jaki duchowieństwo stawiało w sprawie zachowania przywilejów, sprawiał, że coraz częściej pojawiały się postulaty sekularyzacji dóbr kościelnych, a przodowała w tym szlachta wielkopolska¹⁷⁹. Jej uwadze nie umykał również stan moralny i intelektualny duchowieństwa diecezjalnego¹⁸⁰. Synody diecezji poznańskiej z lat 1527–1564 pokazują, że problem ten był realny, jednak Kościół katolicki dość późno zdał sobie z tego sprawę, kiedy reformacja

zdążyła się już zadomowić i zaczęła stanowić dla niego istotne zagrożenie w wymiarze intelektualnym i materialnym¹⁸¹.

Antagonizm pomiędzy szlachtą a duchowieństwem na tle finansowym i politycznym stworzył idealne warunki dla rozwoju reformacji, a wraz z nią wyznania luteranckiego. W recepcji protestantyzmu i reformacji szlachta upatrywała zapewne środka na uniknięcie obciążeń finansowych. Dokonując nieformalnej adaptacji na grunt polski zasady *quius regio eius religio*, przy zachowaniu wszystkich dotychczasowych przywilejów wynikających z prawa patronatu, szlachta mogła wybierać ministra, narzucać w swoich majątkach nowe wyznanie i tym samym uwalniała się od obciążeń na rzecz Kościoła katolickiego.

Stan szlachecki toczył również polityczną walkę o równouprawnienie, występował w obronie wolności wyznaniowej, dostrzegając w tym także konieczność walki o nie naruszalność własnych swobód. Szlachcie skutecznie udało się doprowadzić do zniesienia jurysdykcji sądów kościelnych nad świeckimi i odtąd władza państwowa musiała zawiesić wykonywanie wyroków sądów biskupich¹⁸². Ponadto początki reformacji w Polsce zbiegły się z okresem rozwoju idei „naprawy Rzeczypospolitej” i walki sejmowej o reformę i egzekucję praw, których głównym zagadnieniem było uregulowanie stosunku Kościoła katolickiego do państwa polskiego i jego poddanych oraz państwa do papieża. Dla szlachty istotne było, aby sprawy sporne z duchowieństwem rozstrzygane były odtąd na sejmach, w obecności wszystkich stanów, a nie jak dotąd za przyzwoleniem króla na synodach prowincjonalnych. Głównym ośrodkiem walki z przywilejami stanowymi duchowieństwa oraz egzekucji praw stała

¹⁷⁷ Od 1520 r. sejmy bezskutecznie próbowały narzucić Kościołowi wspólne podatki ze stanem świeckim, W. Pocięcha, *Walka sejmowa szlachty o przywileje Kościoła w Polsce w latach 1520–1537*, „Reformacja w Polsce”, 2, 1922, 7, s. 176–177; J. Wijaczka, *Luteranie w Koronie*, s. 13–14; J. Dworzaczkowa, *Reformacja i kontrreformacja*, s. 7.

¹⁷⁸ Według Aleksandra Brücknera protest budziły annaty, nadania prebend i beneficjów oraz zwolnienie duchowieństwa od ciężarów publicznych, A. Brückner, *Reformacja w Polsce*, „Przegląd Współczesny”, 15, 1923, s. 27; U. Augustyniak, *Antyklerykalizm szlachecki w Rzeczypospolitej Obojga Narodów, jako problem badawczy*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce”, 57, 2013, s. 102. Tezę o finansowych i politycznych pretensjach szlachty do duchowieństwa wysuwali także: J. Tazbir, *Państwo bez stosów*, s. 48–49; J. Wijaczka, *Reformacja w Koronie*, s. 14. Od 1520 r. podejmowano próby reformy skarbowej, której celem było m.in. pozbawienie duchowieństwa przywileju niepłacenia podatków i zwolnienia z wyprawy wojennej, W. Pocięcha, *Walka sejmowa*, s. 174.

¹⁷⁹ A. Brückner, *Reformacja w Polsce*, s. 28.

¹⁸⁰ Raziły szczególne pijarstwo i obżarstwo, które bywały tematem anegdot i literatury. Duchownym zarzucano wystawny sposób życia, zaniedbanie intelektualne i nieprzestrzeganie celibatu, J. Tazbir, *Stare polski antyklerykalizm*, „Kwartalnik Historyczny”, 109, 2002, 3, s. 14–16.

¹⁸¹ Synod w Poznaniu (5–7 V 1527), AAP, Acta Episcoporum Posnaniensium, sygn. AE VII (1520–1536), k. 62; J. Nowacki, *Synody diecezji poznańskiej w latach 1252–1738*, Poznań 2004, s. 53–66.

¹⁸² W 1562 r. zniesiono postanowienia edyktu wieluńskiego (1424) w zakresie egzekucji wyroków sądów biskupich przez starostów, którzy posiadali prawo miecza, J. Tazbir, *Państwo bez stosów*, s. 60.

się Wielkopolska, a w szczególności województwo poznańskie¹⁸³. Wskazane okoliczności okazały się idealne dla recepcji reformacji, a w jej następstwie rozwoju struktur Kościoła luterńskiego.

W ciągu dwóch wieków na terenie Wielkopolski rozwinęła się stała sieć zborów luterzańskich. Struktura kościelna nie była jednak równomiernie rozłożona na całym jego obszarze. W województwie poznańskim, składającym się z czterech powiatów, zbory ulokowane były w każdym z nich. W powiecie poznańskim funkcjonowały 62, w kościańskim 30, w waleckim 26, a na ziemi wschowskiej 16. W województwie kaliskim, które obejmowało sześć powiatów (kaliski, koniński, pyzdrowski, gnieźnieński, kcyński i nakielski), zbory ulokowane były jedynie na terenie powiatów kcyńskiego, gdzie funkcjonował jeden zbor, gnieźnieńskiego – jeden, nakielskiego – jeden, pyzdrowskiego – siedem zborów i kaliskiego – dwa zbory¹⁸⁴. Dalsza analiza sieci zborowej pokazuje dość wyraźnie, że najczęstszą formą funkcjonowania gmin były zbory założone w prywatnych majątkach ziemskich (około 107, tj. 74%) oraz w dobrach królewskich (28, tj. 20%). Najrzadziej natomiast występowały one, co zrozumiałe, w dobrach duchownych (sześć zborów, tj. 4%) i w dobrach miejskich, powstałych z inicjatywy mieszczan (dwa tj. 2%). Największy zbiór w tej grupie stanowiły zbory ulokowane w dawnych kościołach katolickich, które szlachta i starostowie w miastach królewskich, w oparciu o prawo patronatu, przekazywali luteranom na rzecz kultu, nierzadko wraz z całym dotychczasowym uposażeniem, z dziesięcinami i beneficjum. W latach 1530–1700¹⁸⁵ szlachta przekazała luteranom 77 świątyń katolickich oraz pozwoлиła na wybudowanie lub ufundowała

budowę 58 zborów na surowym korzeniu. Pozostałe budynki sakralne ulokowane były w dobrach duchownych i przeszły w ręce luteranów w bliżej nieokreślonych okolicznościach, najczęściej z powodu braku posługi kapłańskiej na danym terenie¹⁸⁶.

Wielość czynników, jakie miały wpływ na adaptację, a także rozwój reformacji i wyznania luterńskiego, dowodzi złożoności problemu występowania obu zjawisk. Musiał niewątpliwie zaistnieć amalgamat przyczynowo-skutkowy, aby oba fenomeny ujawniły się na terenie Wielkopolski. Dostrzec należy istotną rolę języka niemieckiego, który jawił się tak w XIII, jak i XVI w. jako nośnik wartości i idei. Pełnił funkcję spajającą i tożsamościową, dając niemieckim członkom Jednoty poczucie wspólnoty i zachowania łączności z macierzą. W rozwoju obu zjawisk niepodważalna była również rola szlachty wielkopolskiej. Zapewniała ona prawną ochronę i wsparcie finansowe innowiercom w okresie zawiązywania ich wspólnot w dobie walki o równouprawnienie w drugiej połowie XVI w. Była w tym czasie gwarantem istnienia struktur kościelnych. Słusznie zauważa Jacek Wijaczka pewien paradoks, iż te same, ekonomiczne i polityczne pobudki, które umożliwiły zaistnienie wielu zborów, stały się w latach kontrreformacji jedną z przyczyn zastopowania reformacji i dalszej instytucjonalizacji wyznania luterńskiego. Zauważyła to również Marta Kuc-Czerep, pisząc, iż materialne uzależnienie zborów od woli szlacheckiego patrona, przy braku ich osobowości prawnej w Koronie, doprowadzało do upadku zborów w chwili konwersji dziedziców na katolicyzm¹⁸⁷. Dla szlachty kwestie ekonomiczne i wolnościowe były ważniejsze niż sprawy wyznania i to one ostatecznie przypieczętowały los reformacji i Kościoła luterńskiego do końca XVII w.¹⁸⁸

¹⁸³ W. Pociecha, *Walka sejmowa*, s. 164–165.

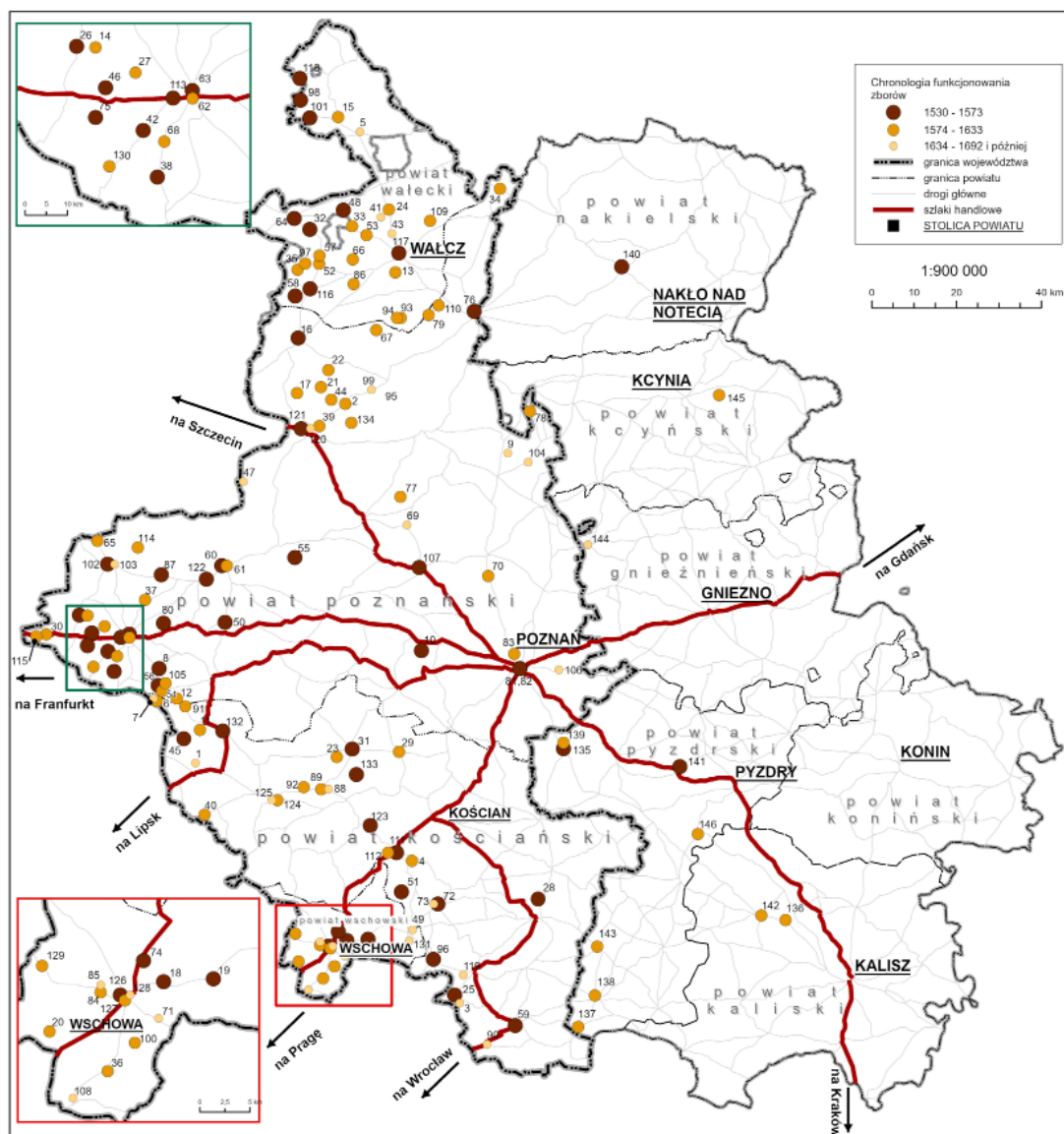
¹⁸⁴ M. Kuc-Czerep, *Zbory różnowiercze*, s. 146–147.

¹⁸⁵ Ostatnim odnotowanym do końca XVII w. przypadkiem przekazania kościoła katolickiego w dobra szlacheckie na rzecz zboru luterńskiego w Wielkopolsce była świątynia w Waszkowie.

¹⁸⁶ Tamże, s. 142–143.

¹⁸⁷ Tamże, s. 135.

¹⁸⁸ J. Wijaczka, *Reformacja w miastach prywatnych*, s. 402.

Ryc. 1. Mapa szlaków handlowych wraz z rozmieszczeniem zborów luterzańskich na terenie Wielkopolski w XVI–XVII w., skala 1: 900 000
 Źródło: Granice, osadnictwo, drogi – AtlasFontium. Zbory – dane własne. Szlaki handlowe – opracowanie własne na podstawie Drogi handlowe w Polsce w wiekach średnich i w XVI w., [mapa], oprac. S. Lewicki, Warszawa 1926

Tabela 1. Lista zborów luteraniskich na terenie Wielkopolski w XVI–XVII w.

Lp.	Nazwa miejscowości	Rodzaj zboru	Rok powstania	Rok upadku	Język zboru	Typ zboru	Majątek	Powiat
Województwo poznańskie								
1	Babimost	s.k.	1652	1904	niemiecki	miejski	królewski	kościański
2	Biernatowo	s.k.	1614		b.d.	wiejski	szlachecki	poznański
3	Bojanowo Nowe	s.k.	1639	1905	polski	miejski	szlachecki	kościański
4	Bojanowo Stare	k.k.	1575	1645	polski	wiejski	szlachecki	kościański
5	Brocz	s.k.	1653	1818	b.d.	wiejski	szlachecki	wałecki
6	Brójce	k.k.	1590	1614	niemiecki	wiejski	królewski	kościański
7	Brójce	s.k.		1910	niemiecki	wiejski	królewski	kościański
8	Bukowiec	k.k.	1550	1640	niemiecki	wiejski	szlachecki	poznański
9	Bukowiec	s.k.	1635	1778	niemiecki	wiejski	szlachecki	poznański
10	Ceradz	k.k.	1556	1586	b.d.	wiejski	szlachecki	poznański
11	Chlastawa	s.k.	1632	1904	b.d.	wiejski	szlachecki	kościański
12	Chociszewo	k.k.	1580	1613	b.d.	wiejski	duchowny	kościański
13	Chwiram	k.k.	1608	1738	b.d.	wiejski	królewski	wałecki
14	Chycina	k.k.	1604	1887	niemiecki	wiejski	szlachecki	poznański
15	Czaplinek	k.k.		1624	niemiecki	miejski	królewski	wałecki
16	Człopa	k.k.	1555	1719	niemiecki	miejski	szlachecki	poznański
17	Dębogóra	s.k.	1605	1886	niemiecki	wiejski	szlachecki	poznański
18	Dębowia Łęka	k.k.	1564	1619	niemiecki	wiejski	szlachecki	wschowski
19	Długie Stare	k.k.	1561	1609	b.d.	wiejski	szlachecki	wschowski
20	Drzewce Stare	s.k.	1599	1946	niemiecki	wiejski	szlachecki	wschowski
21	Dzierżążno Małe	s.k.	1598	1904	niemiecki	wiejski	szlachecki	poznański
22	Dzierżążno Wielkie	s.k.	1595	1904	niemiecki	wiejski	szlachecki	poznański
23	Gnin	k.k.	1580	1618	polski	wiejski	szlachecki	kościański
24	Golce	s.k.	1629	1833	niemiecki	wiejski	szlachecki	wałecki

Lp.	Nazwa miejscowości	Rodzaj zboru	Rok powstania	Rok upadku	Język zboru	Typ zboru	Majątek	Powiat
25	Gołaszyn	k.k.	1542	1631	b.d.	wiejski	szlachecki	kościański
26	Goruńsko	k.k.	1551	1667	b.d.	wiejski	szlachecki	poznański
27	Gorzycza	k.k.	1580	1648	b.d.	wiejski	szlachecki	poznański
28	Gostyń	k.k.	1560	1566	b.d.	miejski	szlachecki	kościański
29	Granów	k.k.	1613	1642	polski	wiejski	szlachecki	kościański
30	Grochowo	k.k.	1580		b.d.	wiejski	szlachecki	poznański
31	Grodzisk	k.k.	1563	1591	polski	miejski	szlachecki	kościański
32	Hanki	k.k.	1543	1641	b.d.	wiejski	szlachecki	wałecki
33	Jabłonowo Wlkp.	s.k.	1586		b.d.	wiejski	szlachecki	wałecki
34	Jastrowie	s.k.	1619	1628	b.d.	wiejski	królewski	poznański
35	Jeziorki	k.k.	1606	1663	b.d.	wiejski	szlachecki	wałecki
36	Jędrzychowice	k.k.	1576	1600	niem./pol.	wiejski	szlachecki	wschowski
37	Kalsko	k.k.		1633	niemiecki	wiejski	duchowny	poznański
38	Kaława	k.k.	1550	1596	b.d.	wiejski	duchowny	poznański
39	Kałądek	s.k.	1630	1750	niemiecki	wiejski	szlachecki	poznański
40	Kargowa	s.k.	1582	1904	polski	miejski	szlachecki	kościański
41	Karsibór	s.k.	1666	1883	niemiecki	wiejski	szlachecki	wałecki
42	Kęszycza	k.k.	1561	1603	b.d.	wiejski	królewski	poznański
43	Kłębowiec	s.k.	1675	1717	niemiecki	wiejski	szlachecki	wałecki
44	Kocień Wielki	s.k.	1630	1900	niemiecki	wiejski	szlachecki	poznański
45	Kręcko	k.k.	1570	1926	polski	wiejski	szlachecki	kościański
46	Kursko	k.k.	1551	1750	niemiecki	wiejski	szlachecki	poznański
47	Kwiejce Stare	s.k.	1663	1886	b.d.	wiejski	szlachecki	poznański
48	Laski Wałeckie	s.k.	1540	1799	b.d.	wiejski	szlachecki	wałecki
49	Leszno	s.k.	1634	1945	niemiecki	miejski	szlachecki	wschowski
50	Lewice	k.k.	1549	1621	b.d.	miejski	szlachecki	poznański
51	Lipno	k.k.	1570	1620	b.d.	wiejski	szlachecki	kościański

52	Lubiesz	s.k.		1599	niemiecki	wiejski	szlachecki	wałęcki
53	Lubno	s.k.	1575	1726	niemiecki	wiejski	szlachecki	wałęcki
54	Lutol Suchy	k.k.	1580	1604	niemiecki	wiejski	królewski	poznański
55	Lutom	k.k.	1550	1600	b.d.	wiejski	szlachecki	poznański
56	Łagowiec	k.k.	1550	1718	polski	wiejski	szlachecki	poznański
57	Marcinkowice	k.k.		1599	b.d.	wiejski	szlachecki	wałęcki
58	Marta	k.k.	1550	1607	b.d.	wiejski	szlachecki	wałęcki
59	Miejska Górka	s.k.	1570	1639	b.d.	miejski	szlachecki	kościański
60	Międzychód	k.k.	1553	1591	polski	miejski	szlachecki	poznański
61	Międzychód	s.k.	1600	1745	niemiecki	miejski	szlachecki	poznański
62	Międzyrzecz	k.k.	1545	1603	polski	miejski	królewski	poznański
63	Międzyrzecz	s.k.	1604	1904	polski	miejski	królewski	poznański
64	Miroslawiec	k.k.	1543	1900	b.d.	miejski	szlachecki	wałęcki
65	Murzynowo	k.k.	1603	1640	niemiecki	wiejski	królewski	poznański
66	Nakielno	k.k.		1628	b.d.	wiejski	szlachecki	wałęcki
67	Niekursko	s.k.	1628		b.d.	wiejski	szlachecki	poznański
68	Nietoperek	k.k.	1603	1607	b.d.	wiejski	królewski	poznański
69	Obrzycko	s.k.	1649	1904	niemiecki	miejski	szlachecki	poznański
70	Ocieszyn	k.k.	1580	1628	niemiecki	wiejski	szlachecki	poznański
71	Olbrachcice	s.k.	1646	1905	niemiecki	wiejski	szlachecki	wschowski
72	Osieczna	k.k.	1530	1592	niemiecki	miejski	szlachecki	kościański
73	Osieczna	s.k.	1635	1666	niemiecki	miejski	szlachecki	kościański
74	Osowa Sierń	k.k.	1568	1700	niemiecki	wiejski	szlachecki	wschowski
75	Pieski	k.k.	1555	1904	niemiecki	wiejski	szlachecki	poznański
76	Piła	k.k.	1566	1605	niemiecki	miejski	królewski	poznański
77	Piotrowo	s.k.	1613	1904	niemiecki	wiejski	szlachecki	poznański
78	Podanin	s.k.	1580	1719	niemiecki	wiejski	królewski	poznański
79	Pokrzywnica	k.k.		1617	niemiecki	wiejski	królewski	poznański

Lp.	Nazwa miejscowości	Rodzaj zboru	Rok powstania	Rok upadku	Język zboru	Typ zboru	Majątek	Powiat
80	Policko	s.k.	1570	1827	niemiecki	wiejski	szlachecki	poznański
81	Poznań I	Pałac Górków	1530	1541	pol./niem.	miejski	królewski	poznański
82	Poznań II	Pałac Górków	1563	1592	pol./niem.	miejski	królewski	poznański
83	Poznań – Góra Czerwowska	s.k.	1596	1616	pol./niem.	miejski	królewski	poznański
84	Przyczyna Górna	k.k.	1578	1642	niemiecki	wiejska	miejski	wschowski
85	Przyczyna Górna	s.k.	1643	1904	niemiecki	wiejska	miejski	wschowski
86	Prusinowo	s.k.	1596	1616	b.d.	wiejska	szlachecki	wałeckie
87	Przytoczna	k.k.	1571	1739	niemiecki	wiejska	szlachecki	poznański
88	Rakoniewice	s.k.	1662	1904	niemiecki	miejski	szlachecki	kościański
89	Rakoniewice	k.k.	1603	1662	niemiecki	miejski	szlachecki	kościański
90	Rawicz	s.k.	1638	1904	niemiecki	miejski	szlachecki	kościański
91	Rogoziniec	k.k.	1603	1641	b.d.	wiejski	królewski	poznański
92	Rostarzewo	k.k.		1596	b.d.	wiejski	szlachecki	kościański
93	Róża Wielka	k.k.	1593	1609	b.d.	wiejski	szlachecki	wałeckie
94	Róża Wielka	s.k.	1609	1719	b.d.	wiejski	szlachecki	wałeckie
95	Runowo	k.k.			niemiecki	wiejski	szlachecki	poznański
96	Rydzyzna	k.k.	1564	1610	polski	miejski	szlachecki	kościański
97	Rzeczyca	k.k.		1606	b.d.	wiejski	szlachecki	wałeckie
98	Rzepowo	s.k.	1546	1750	niemiecki	wiejski	szlachecki	ziemia drahimska
99	Siedliska	k.k.	1667	1738	niemiecki	wiejski	szlachecki	poznański
100	Siedlnica	k.k.	1606	1709	b.d.	wiejski	szlachecki	wschowski
101	Siemczyno	s.k.	1560	1904	b.d.	wiejski	szlachecka	ziemia drahimska
102	Skwierzyna	k.k.	1540	1604	niemiecki	miejski	królewski	poznański
103	Skwierzyna	s.k.	1637	1896	niemiecki	miejski	królewski	poznański
104	Sokołowo Budzyńskie	s.k.	1635	1904	niemiecki	wiejski	szlachecki	poznański
105	Stary Dwór	k.k.		1613	b.d.	wiejski	duchowny	poznański
106	Swarzędz	s.k.	1638	1904	pol./niem.	miejski	szlachecki	poznański

107	Szamotuły	k.k.	1569	1573	polski	miejski	szlachecki	poznański
108	Szlichtyngowa	s.k.	1644	1896	niemiecki	miejski	szlachecki	wschowski
109	Szwecja	s.k.		1616	b.d.	wiejski	królewski	wałecki
110	Szydłowo	k.k.		1617	b.d.	wiejski	królewski	poznański
111	Śmigiel	k.k.	1560	1587	b.d.	miejski	szlachecki	kościański
112	Śmigiel	s.k.	1595	1904	b.d.	miejski	szlachecki	kościański
113	Święty Wojciech	k.k.	1551	1603	b.d.	wiejski	duchowny	poznański
114	Świniary	s.k.	1616	1904	niemiecki	wiejski	szlachecki	poznański
115	Trzemeszno	k.k.	1627	1945	niemiecki	wiejski	szlachecki	poznański
116	Tuczno	k.k.	1550	1606	polski	miejski	szlachecki	wałecki
117	Wałcz	k.k.	1560	1598	niemiecki	miejski	królewski	wałecki
118	Wąrrów/ Nowe Worowo	s.k.	1562	1624	b.d.	wiejski	królewski	wałecki
119	Waszkowo	k.k.	1678	1750	b.d.	wiejski	szlachecki	kościański
120	Wieleń	s.k.	1680	1904	niemiecki	miejski	szlachecki	poznański
121	Wieleń	k.k.	1566	1603	b.d.	miejski	szlachecki	poznański
122	Wierzbo	k.k.	1570	1624	b.d.	wiejski	szlachecki	poznański
123	Wilkowo Polskie	k.k.	1570	1644	polski	wiejski	szlachecki	kościański
124	Wolsztyn	k.k.	1612	1641	polski	miejski	szlachecki	kościański
125	Wolsztyn	s.k.	1641	1895	polski	miejski	szlachecki	kościański
126	Wschowa	k.k.	1552	1604	niemiecki	miejski	królewski	wschowski
127	Wschowa	s.k.	1604	1752	niemiecki	miejski	królewski	wschowski
128	Wschowa Nowa	s.k.	1646	1738	niemiecki	miejski	królewski	wschowski
129	Wygnańczyce	k.k.	1619	1719	niemiecki	wiejski	szlachecki	wschowski
130	Wysoka	k.k.		1603	b.d.	wiejski	duchowny	poznański
131	Zaborowo	s.k.	1644	1868	niemiecki	miejski	szlachecki	wschowski
132	Zbąszyń	s.k.	1550	1866	b.d.	miejski	szlachecki	poznański
133	Zielencin	k.k.	1561	1640	b.d.	wiejski	szlachecki	kościański
134	Zielonowo	s.k.	1600	1886	niemiecki	wiejski	szlachecki	poznański

Lp.	Nazwa miejscowości	Rodzaj zboru	Rok powstania	Rok upadku	Język zboru	Typ zboru	Majątek	Powiat
Województwo kaliskie								
135	Bnin	k.k.	1566	1592	b.d.	miejski	szlachecki	pyzdrowski
136	Brzezie	k.k.	1607	1720	polski	wieś	szlachecki	kaliski
137	Jutrosin	k.k.	1640	1719	b.d.	miejski	szlachecki	pyzdrowski
138	Kobylin	s.k.	1632	1900	b.d.	miejski	szlachecki	pyzdrowski
139	Kórnik	k.k.		1592	b.d.	miejski	szlachecki	pyzdrowski
140	Łobżenica	s.k.	1550	1743	b.d.	miejski	szlachecki	nakielski
141	Miłosław	s.k.	1570	1627	b.d.	miejski	szlachecki	pyzdrowski
142	Pleszew	k.k.		1595	b.d.	miejski	szlachecki	kaliski
143	Pogorzel	s.k.	1595	1607	polski	wiejski	szlachecki	pyzdrowski
144	Skoki	s.k.	1650	1718	niemiecki	miejski	szlachecki	gnieźnieński
145	Szaradowo	s.k.	1607		b.d.	wiejski	szlachecki	kcyński
146	Żerków	s.k.		1610	polski	miejski	szlachecki	pyzdrowski

*s.k. – zbór na surowym korzeniu

**k.k. – zbór lokowany w kościele katolickim

Bibliografia – References

Źródła

Archiwum Archidiecezjalne w Poznaniu

- zesp. Acta Episcoporum Posnaniensium:
sygn. AE VII (1520–1544): 1) Petri Tomicki 1520–1524, 2) Joannis Latalski 1525–1536, Receptiones notariorum publicorum 1538–1544.
zesp. Acta Visitationum:
sygn. AV 3, Visitationes archidiaconatus Pszczewensis 1603 (Martialis de Iwanowice, subdelegatus archidiaconi Pszczewensis Pomorski) et 1607, (1603–1607).
sygn. AV 4, Visitationes ecclesiarum civitatis Posnaniensis et archidiaconatus Sremensis 1610 et 1619 (Gaspar Hap suffraganeus Posn. et archidiaconus Sremensis), (1610–1619).
sygn. AV 7, Visitatio archidiaconatus Posnaniensis (Swanthoslaus Strzałkowski archidiaconus Posn.), (1628–1629).
sygn. AV 10, Visitatio archidiaconatus Pszczewensis 1640–1641 (Joannes Branecki administrator diocesis, archidiac. Pszczew. et eius delegatus Andreas Swinarski can. cathedr.) atque decanatum Obornicensis et Czarnkowiensis archid. Posnaniensis. (Felix Mietlicki can. cathedr., delegatus) 1641.
Zespół nieopracowanych akt dotyczący gminy luterńskiej św. Krzyża w Swarzędzu.

Archiwum Państwowe w Poznaniu

- zesp. nr 1265, sygn. 11, Privilegia und Urkunden der evangelisch-lutherischen Kirche in Lissa /Leszno/ także spisy pastorów, nauczycieli, diakonów, kantorów i inne sprawy kościelne, (1633–1792).

Opracowania

- Augustyniak U., *Antyklerykalizm szlachecki w Rzeczypospolitej Obojga Narodów jako problem badawczy*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce”, 57, 2013, s. 96–122.
Augustyniak U., *Historia Polski*, Warszawa 2008.
Boras Z., *Książęta Pomorza Zachodniego*, Poznań 1996.
Bowie F., *Antropologia religii. Wprowadzenie*, przeł. K. Pawluś, Kraków 2008.
Broniarczyk M., *Wyszktałenie świeckich senatorów w Koronie za Władysława IV*, „Kwartalnik Historyczny”, 119, 2012, 2, s. 251–303.
Brückner A., *Reformacja w Polsce*, „Przegląd Współczesny”, 15, 1923, s. 1–20.
Bujak F., *Historia osadnictwa ziem polskich w krótkim zarysie*, Warszawa 1920.

- zesp. nr 1268, sygn. 49, Dokumenty i odpisy dokumentów dotyczące dysydentów w Poznaniu – w języku łacińskim i polskim, (1555–1616).
zesp. nr 892, sygn. 1703, Wykaz kościołów ewangelicko-luterskich w Wielkopolsce.
zesp. nr 3815, sygn. 1–4, Akta stanu cywilnego Parafii Ewangelickiej Międzychód.
zesp. nr 3805, sygn. 1, Akta stanu cywilnego Parafii Ewangelickiej Kwiejce.
zesp. nr 3768, sygn. 1–6, Akta stanu cywilnego Parafii Ewangelickiej Bojanowo.
zesp. nr 3875, sygn. 1, Akta stanu cywilnego Parafii Ewangelickiej Zaborowo.
zesp. nr 3873, sygn. 1, Akta stanu cywilnego Parafii Ewangelickiej Wolsztyn.
zesp. nr 3843, sygn. 1, Akta stanu cywilnego Parafii Ewangelickiej Rakoniewice.

Die Synoden der Kirche Augsburgischer Konfession in Großpolen im 16., 17. und 18. Jahrhundert, wyd. G. Smend, Posen 1930 (Jahrbuch des Theologischen Seminars der Unierten Evangelischen Kirche in Polen, t. 2).

Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski obejmujący dokumenta tak już drukowane, jak dotąd nie ogłoszone sięgające do roku 1400, t. 1: Zawiera numera 1–616, wyd. I. Zakrzewski, Poznań 1877.

Kronika Jezuitów poznańskich (młodsza), t. 1: 1570–1653, oprac. L. Grzebień, J. Wiesiołowski, tłum. K. Kaczor, Poznań 2004.

Thomas Ch.S., *Altes und Neues vom Zustande der Evangelisch-Lutherischen Kirchen in Königreiche Polen*, [b.m.w.] 1754.

- Chaunu P., *Czas reform. Historia religii i cywilizacji (1250–155)*, przeł. J. Grosfeld, Warszawa 1989.
Chłapowski K., *Przynależność własnościowa osiedli*, w: *Wielkopolska w drugiej połowie XVI wieku*, cz. 2: *Komentarz, indeksy*, red. K. Chłapowski, M. Słoń, oprac. A. Borek i in., Warszawa 2017, s. 230–241.
Chłapowski K., Słoń M., *Wstęp*, w: *Wielkopolska w drugiej połowie XVI wieku*, cz. 2: *Komentarz, indeksy*, red. K. Chłapowski, M. Słoń, oprac. A. Borek i in., Warszawa 2017 (Atlas Historyczny Polski), s. 7–12.
Dolański D., Konopnicka M., *Stosunki wyznaniowe na pograniczu śląsko-lubuskim w XVI–XVII wieku*, „Rocznik Lubuski”, 26, 2000, 2, s. 51–75.
Drugi handel w Polsce w wiekach średnich i w XVI w., [mapa], oprac. S. Lewicki, Warszawa 1926.

- Dworzaczek W., *Górka Andrzej (ok. 1500–1551)*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 8, Kraków 1959–1960, s. 401–405.
- Dworzaczka J., *Reformacja a problemy narodowościowe w przedrozbiorowej Wielkopolsce*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce”, 23, 1978, s. 79–101.
- Dworzackowa J., *Reformacja i kontrreformacja w Wielkopolsce*, Poznań 1995.
- Dworzackowa J., *Reformacja w Wielkopolsce*, w: *Dzieje Wielkopolski*, t. 1: *Do roku 1793*, red. J. Topolski, Poznań 1969, s. 542–573.
- Dzieje Swarzędza*, red. S. Nawrocki, Poznań 1988.
- Gąsiorowski A., *Handel dalekosiężny*, w: *Dzieje Poznania do roku 1793*, t. 1, cz. 1, red. J. Topolski, Warszawa–Poznań 1988, s. 276–287.
- Gendera A., *Konflikt katolicko-ewangelicki w Osiecznej w latach 1656–1769*, „Acta Universitatis Lodzensis. Folia Historica”, 98, 2017, s. 43–56.
- Głowiak K., *Zjawisko migracji – rys historyczny*, „Historia i Polityka”, 2012, nr 8 (15), s. 289–308.
- Gochna M., *Granice państwowych jednostek terytorialnych*, w: *Wielkopolska w drugiej połowie XVI wieku*, cz. 2: *Komentarz, indeksy*, red. K. Chłapowski, M. Słoń, oprac. A. Borek i in., Warszawa 2017, s. 46–64.
- Hauptmann E., *Z przeszłości polskiego zboru ewangelicko-augsburskiego w Poznaniu*, Poznań 1924.
- Hintz M., *Jan Hus i Marcin Luter – kontynuacje i teologiczne uzupełnienia*, w: *Jan Hus. Życie i dzieło. W 600. rocznicę śmierci*, red. A. Paner, M. Hintz, Gdańsk 2017.
- Hłdyłowicz J.K., *Zmiany krajobrazu i rozwój osadnictwa w Wielkopolsce od XIV do XIX wieku z dodatkiem 2 map*, Lwów 1932.
- Inglot S., *Kolonizacja wewnętrzna a napływ Niemców do Polski od XVI–XVIII w.*, Kraków 1945.
- Jaskółka P., *Protestantyzm w kulturze Śląska*, „Rocznik Teologii Ekumenicznej”, 3, 2011, s. 117–132.
- Jurek T., *Wielkopolska*, w: *Słownik historyczno-geograficzny województwa poznańskiego w średniowieczu*, cz. 5, z. 3: *Unino – Wilkowo Teuthonicum*, oprac. P. Dembiński i in., red. T. Jurek, Poznań 2016, s. 578–601.
- Kaczmarczyk Z., *Kolonizacja niemiecka na wschód od Odry. Z 7 mapkami*, Poznań 1945.
- Kaczmarczyk Z., *Ustrój miasta lokacyjnego*, w: *Dzieje Poznania do roku 1793*, t. 1, cz. 1, red. J. Topolski, Warszawa–Poznań 1988, s. 183–193.
- Kempa T., *Luteranie w Wielkim Księstwie Litewskim*, w: *Kościół luteranicki na ziemiach polskich (XVI–XX w.)*, t. 1: *W czasach Rzeczypospolitej Obojga Narodów*, red. J. Kłaczek, Toruń 2012, s. 89–150.
- Klemp A., *Protestanci w dobrach prywatnych w Prusach Królewskich od drugiej połowy XVII do drugiej połowy XVIII wieku*, Gdańsk 1994.
- Klint P., *Szlachta różnowiercza w południowo-zachodniej Wielkopolsce (okolice Leszna i Śmigla) w XVI–XVIII wieku*, w: *Stolice wielkopolskiego protestantyzmu. Leszno i Śmigiel – współistnienie wyznań. Dziedzictwo*, red. K. Szymańska, Leszno 2018, s. 33–43.
- Koczy L., *Handel Poznania do połowy wieku XVI*, Poznań 1930.
- Konopnicka M., *Księstwo Głogowskie w okresie potrydenckiej reformy Kościoła*, „Studia Zachodnie”, 4, 1999, s. 55–62.
- Kościelak S., *Dzieje wyznaniowe Prus Królewskich w XVI–XVIII w.*, w: *Prusy Królewskie. Społeczeństwo, kultura, gospodarka. 1454–1772. Szkice z dziejów*, red. E. Kizik, Gdańsk 2012, s. 204–263.
- Kościelak S., *Od też Marcina Lutra do kazań Jacoba Heggego. Kościół w Gdańsku w przededniu pierwszych wystąpień reformacyjnych*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce”, 63, 2019, s. 63–90.
- Kościelak S., *Wolność wyznaniowa w Gdańsku w XVI–XVIII wieku*, w: *Protestantyzm i protestanci na Pomorzu*, red. J. Iluk, D. Mariańska, Gdańsk–Koszalin 1997, s. 95–122.
- Kościelniak K., *Wpływ wojen północnych XVII i XVIII w. na postawy i relacje mieszkańców Poznania różnych wyznań*, „Studia Historyczne”, 62, 2019, 1, s. 41–59.
- Kość-Ryżko K., *Antropologiczne klucze do przeszłości – poznanie, opis, metoda*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 66, 2018, 2, s. 151–166.
- Kozłowski K., Podrański J., *Gryfici, książęta Pomorza Zachodniego*, Szczecin 1985.
- Kramperowa M., Maisel W., *Księgozbiory mieszczan poznańskich z drugiej połowy XVI w.*, „Studia i Materiały z Dziejów Wielkopolski i Pomorza”, 6, 1960, 1, s. 257–307.
- Kras P., *Husyci w piętnastowiecznej Polsce*, Lublin 1998.
- Krasuski J., *Polska – Niemcy. Stosunki polityczne od zarania po czasy najnowsze*, Wrocław 2009.
- Krawczyk E., *Antropologia kulturowa. Klasyczne kierunki, szkoły i orientacje*, Lublin 2004.
- Kuc-Czerep M., *Zbory różnowiercze w Wielkopolsce w drugiej połowie XVI wieku*, w: *Wielkopolska w drugiej połowie XVI wieku*, cz. 2: *Komentarz, indeksy*, red. K. Chłapowski, M. Słoń, oprac. A. Borek i in., Warszawa 2017, s. 128–147.
- Kuczer J., *Szlachta w życiu społeczno-gospodarczym księstwa głogowskiego w epoce habsburskiej 1526–1740*, Zielona Góra 2007.
- Kulejewska-Topolska Z., *Nowe lokacje miejskie w Wielkopolsce od XVI do końca XVII wieku. Studium historyczno-prawne*, Poznań 1984.
- Kutrzeba S., *Historia ustroju Polski w zarysie*, Korona, Poznań 2001.
- Lange O., *Lokacja miast Wielkopolski właściwej na prawie niemieckim w wiekach średnich (z mapą)*, Lwów 1925.
- Lepszy K., *Górka Stanisław (1538–1592)*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 8, Kraków 1959–1960, s. 416–421.

- Litak S., *Od Reformacji do Oświecenia. Kościół katolicki w Polsce nowożytnej*, Lublin 1994.
- Łabędzka-Topolska M.D., *Życie umysłowe i rozwój kultury*, w: *Dzieje Poznania do roku 1793*, t. 1, cz. 1, red. J. Topolski, Warszawa–Poznań 1988, s. 538–539.
- Łukaszewicz J., *Obraz historyczno-statystyczny miasta Poznania w dawniejszych czasach*, t. 1, Poznań 1838.
- Macek J., *Husyci na Pomorzu i w Wielkopolsce*, Warszawa 1955.
- Małek J., *Mazury i Prusy Malłków i Mallków. Nowe szkice z dziejów Prus, Pomorza, Warmii i Mazur*, Olsztyn 2021.
- Małek J., *Zarys dziejów Kościoła luterńskiego w Prusach Książęcych (1525–1667), Prusach Brandenburskich (1657–1701) i (Prusach wschodnich) Królestwa Pruskiego (1701–1817)*, w: *Kościół luterński na ziemiach polskich (XVI–XX w.)*, t. 1: *W czasach Rzeczypospolitej Obojga Narodów*, red. J. Kłaczek, Toruń 2012, s. 151–186.
- Małek J., *Zarys dziejów Reformacji w Wielkopolsce*, „Gdański Rocznik Ewangelicki”, 10, 2016, s. 21–31.
- Mandziuk J., *Rozwój luteranizmu we Wrocławiu w pierwszej połowie XVI stulecia*, „Fides, Ratio et Patria. Studia Toruńskie”, 7, 2017, s. 158–174.
- Matelski D., *Relacje polsko-niemieckie na ziemiach polskich do zakończenia II wojny światowej*, w: *Niemcy*, red. L.M. Nijakowski, Warszawa 2016, s. 13–48.
- Merczyng H., *Zbory i senatorowie protestancy w dawnej Rzeczypospolitej. Z mapą Dawnej Polski pod względem kościelnym ewangelickim*, Warszawa 1905.
- Możdżeń J., *The Beginnings of the Reformation in the Light of Gdańsk and Königsberg Chroniclers of the First Half of the 16th Century. The Activity of the First Reformers*, „Zapiski Historyczne”, 82, 2017, 1, s. 71–96.
- Nowacki J., *Synody diecezji poznańskiej w latach 1252–1738*, Poznań 2004.
- Nowicka E., *Świat człowieka – świat kultury. Systematyczny wykład problemów antropologii kulturowej*, Warszawa 1999.
- Pietkiewicz R., „Pismo Święte w języku polskim w latach 1518–1638. Sytuacja wyznaniowa w Polsce a rozwój edytorstwa biblijnego”, [praca doktorska], Wrocław 2002.
- Piruta J., *Zarys dziejów mniejszości niemieckiej w Polsce. Przegląd działalności politycznej, społecznej i kulturowej*, „Miscellanea Historico-Iuridica”, 19, 2020, 2, s. 46–67.
- Pociecha W., *Walka sejmowa szlachty o przywileje Kościoła w Polsce w latach 1520–1537*, „Reformacja w Polsce”, 2, 1922, 7, s. 164–184.
- Ptaszyński M., *Kancelarie i dokumenty Kościołów protestanckich w XVI–XVIII wieku*, w: *Dyplomatyka staropolska*, red. T. Jurek, Warszawa 2015, s. 389–406.
- Ptaszyński M., *Reformacja w Polsce a dziedzictwo Erasma z Rotterdamu*, Warszawa 2018.
- Repczyński P.P., *Początki luteranizmu w Poznaniu*, Poznań 2012.
- Salmonowicz S., *O sytuacji prawnej protestantów w Polsce (XVI–XVIII w.)*, „Zasopismo Prawno-Historyczne”, 26, 1974, s. 159–173.
- Schramm G., *Szlachta polska wobec reformacji 1548–1607*, przeł. J. Górny, Warszawa 2015.
- Schütz A., *Potoczna i naukowa interpretacja ludzkiego działania*, przeł. D. Lachowska, w: *Kryzys i schizma. Antyścientystyczne tendencje w socjologii współczesnej*, t. 1, red. E. Mokrzycki, Warszawa 1984, s. 137–192.
- Schütz A., *The Phenomenology of the Social World*, London 1972.
- Słoń M., *Miasta podwójne i wielokrotnie w średniowiecznej Europie*, Wrocław 2010.
- Smend G., *Die Ordinationen in der lutherischen Kirche Großpolens*, „Aus Posens kirchlicher Vergangenheit Jahrbuch des Evangelischen Vereins für die Kirchengeschichte der Provinz Posen Vierter Jahrgang”, 4, 1914, s. 78–120.
- Sulibowski A., *Funkcjonalizm w polskiej geografii miast. Studia nad genezą i pojęciem funkcji*, Łódź 2010.
- Suproniuk J., *Charakter i wielkość osiedli. Miasta i miasteczka w Wielkopolsce w 2 połowie XVI wieku*, w: *Wielkopolska w drugiej połowie XVI wieku*, cz. 2: *Komentarz, indeksy*, red. K. Chłapowski, M. Słoiński, oprac. A. Borek i in., Warszawa 2017, s. 209–21.
- Szady B., *Geografia struktur religijnych i wyznaniowych w Koronie w II połowie XVIII wieku*, Lublin 2010.
- Szady B., *Struktury religijne na przykładzie „Atlasu wyznań i religii w Rzeczypospolitej w drugiej połowie XVIII w.”*, „Studia Geohistorica”, 3, 2015, s. 243–257.
- Świeboda W., *Jak poznać heretyka? Interrogatorium antyhusyckie używane w metropolii gnieźnieńskiej*, „Studia Źródłoznawcze”, 51, 2013, s. 123–130.
- Tazbir J., *Państwo bez stosów. Szkice z dziejów tolerancji w Polsce XVI i XVII wieku*, Warszawa 2009.
- Tazbir J., *Reformacja w Polsce. Szkice o ludziach i doktrynie*, Warszawa 1993.
- Tazbir J., *Staropolski antyklerykalizm*, „Kwartalnik Historyczny”, 109, 2002, 3, s. 3–22.
- Tuan Yi-Fu, *Przestrzeń i miejsce*, przeł. A. Morawińska, Warszawa 1987.
- Tymieniecki K., *Kolonizacja i germanizacja Śląska w wiekach średnich*, Katowice 1937.
- Van der Leeuw G., *Fenomenologia religii*, przeł. J. Prokopiuk, Kraków 2021.
- Werner A., *Geschichte der evangelischen Parochien in der Provinz Posen*, Lissa 1904.
- Wijaczka J., *Luteranie w Koronie od 1517 do 1795 r.*, w: *Kościół luterński na ziemiach polskich (XVI–XX w.)*, t. 1: *W czasach Rzeczypospolitej Obojga Narodów*, red. J. Kłaczek, Toruń 2012, s. 13–88.

- Wijaczka J., *Reformacja w Koronie w XVI w. – sukces czy niepowodzenie?*, „Gdański Rocznik Ewangelicki”, 8, 2014, s. 13–34.
- Wijaczka J., *Reformacja w miastach prywatnych w Koronie w XVI wieku*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych”, 77, 2016, s. 379–406.
- Winberg C., *Kilka uwag o antropologii historycznej*, „Rocznik Antropologii Historii”, 4, 2014, 1 (6), s. 195–229.
- Wotschke T., *Geschichte der Reformation in Polen*, Leipzig 1991.
- Związek T., *Drogi*, w: *Wielkopolska w drugiej połowie XVI wieku*, cz. 2: *Komentarz, indeksy*, red. K. Chłapowski, M. Słoń, oprac. A. Borek i in., Warszawa 2017, s. 268–290. ■

Conditions for the Development of the Lutheran Congregational Network in Wielkopolska in the 16th and 17th Centuries

Summary

The article examines the factors influencing the adoption of Reformation movements, particularly Lutheranism, in Wielkopolska (Greater Poland) during the 16th and 17th centuries. It considers geographical, economic, political, cultural, and religious conditions, drawing on interdisciplinary research in cartography, ethnology, and anthropology.

Analysis of historical sources reveals that geographical and demographic factors – such as proximity to German and Silesian borders, prior German settlement, and the presence of German-speaking populations – facilitated the spread of Protestant ideas. Trade routes also played a crucial role by enabling the dissemination of religious literature and fostering connections with Protestant centers. During this period, 146 Lutheran congregations were active in Wielkopolska, with the highest concentration in the

western and northwestern districts of the Poznań Voivodeship.

The growth of these congregations was supported by political and economic factors, notably the nobility's patronage, which enabled the establishment of congregations, the repurposing of former Catholic churches, and the funding of local communities. Cultural and religious influences, including prior exposure to Hussitism and access to vernacular translations of the Holy Scriptures, further contributed to Lutheranism's appeal. Consequently, Lutheranism attracted followers among both German settlers and segments of the Polish nobility, demonstrating that the success of the Reformation in Wielkopolska stemmed from the interplay of geographical, social, political, and religious factors. ■

Joanna Napierała – doktor, kustosz archiwum Oddziału Instytutu Pamięci w Poznaniu oraz członek Pracowni Geoinformacji Historycznej Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II. Jej badania koncentrują się na historii struktur kościelnych oraz stratach poniesionych przez Kościół katolicki i inne wyznania w okresie komunizmu.

(Joanna.Napierala@ipn.gov.pl)

Joanna Napierała – PhD, is a Curator at the Archive of the Poznań Branch of the Institute of National Remembrance and a member of the Historical Geoinformation Laboratory at the John Paul II Catholic University of Lublin. Her research focuses on the history of ecclesiastical structures and the losses experienced by the Catholic Church and other religious denominations during the communist era.

(Joanna.Napierala@ipn.gov.pl)